

Setswana

#NYP2030

PHOLISI YA BOSETŠHABA YA BAŠA 2020-2030

Paka ya dingwaga di le lesome ya go potlakisa dipholo tse di
siameng tsa tlabololo ya baša

women, youth &
persons with disabilities
Department:
Women, Youth and Persons with Disabilities
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

LENAANE LA DITENG

I.	KETAPELE KA TONA	4
II.	KETAPELE KA MOTLATSA TONA.....	5
III.	DIKAMOGELO KA MOKAEDIKAKARETSE	6
1.	GORENG PHOLISI YA BOSETŠHABA YA BAŠA YA AFORIKABOR.....	7
2.	TLHALOSO LE POROFAELE YA BAŠA BA AFORIKABORWA	8
3.	KAKANYO YA TOGAMAANO	8
3.1	Ponelopele	8
3.2	Maikaelelo.....	8
3.3	Maikemisetso	8
3.4	Maitlhommo.....	8
3.5	Sephetho se se Eleliwang sa Pholisi	8
3.6	Mesola le Metheo	9
4.	TSWELELOPELE E E DIRILWENG KGATHANONG LE DIPHOLISI TSE DI FETILENG	10
5.	DIKGWETLHO TSE DI TSWELELANG TSE DI AMANG BAŠA.....	12
5.1	Dikelo tse di kwa godimo tsa tlogelo ya sekolo le phetogo e e kwa tlase ya go tloga kwa sekolong	12
5.2	Maemo a a kwa tlase a bokgoni le go se tsamaelane ga bokgoni.....	13
5.3	Botlhokatiro jo bo atileng gape jo bo amanang le baša le mowa o o kwa tlase wa bopakakgwebo.....	14
5.4	Diphetho tse di bokoa tsa boitekanelo jwa mmele le tlhaloganyo, go akaretsa diphetho tse di sa siamang.....	16
5.5	Diintaseteri tse di iseng di dirisiwe tsa setso le boithlamedu.....	17
5.6	Go senya dikgolagano tsa loago le boagi jo bo matlhagatlhaga	17
5.7	Tlhabololo ya baša e e senang didirisiwa tse di lekaneng le ditirelo tse di sa gokaganang sentle	18
6.	MAFELO A SETLAPELE A PHOLISI.....	18
6.1	THUTO E E BOLENG, BOKGONI LE GO NEWA DITŠHONO GAPE	18
6.1.1	Netefatsa phitlhelelo ya botlhe ya ECD e e nang le boleng le manaane a thuto go botlhe.....	19
6.1.2	Tlhabololo ya barutabana le tshekatsheko ya kharikhulomo go rotloetsa tharabololo ya mathata	19
6.1.3	Dirisa manaane a mefutamentsi ya tsenogare ya gale mo tlhabololong e e itekanetseng	19
6.1.4	Tlamela ditšhono gape go tsamaisa go fetsa le go nna le seabe gape mo ditheong tsa thuto.	20
6.1.5	Kaelo ya boiphediso ya thekinikale, ya thekenoloji, le ya maphata a tlhagiso ya ikonomi le tswelole	20
6.1.6	Oketsa ditšhono tsa katiso ya bokgoni ya morago ga sekolo go botlhe	21
6.1.7	Oketsa ditšhono tsa katiso ya bokgoni jo bo boleng jwa morago ga sekolo go botlhe	21
6.2	PHETOGO YA IKONOMI, BOKAPAKGWEBO, LE TLHOLO YA DITIRO	22
6.2.1	Dirisa Itshimololelo ya Thapo ya Baša ya ga Poresidente mo tlhabololong e e feletseng ya baša	22
6.2.2	Tsenya lotseno lwa Motheo lwa botlhe go baša ba ba sa direng	23

6.2.3	Dirisa tse di beetsweng kwa thoko go baša go ralala maphata	22
6.2.4	Dirisa dithulaganyo tse di tokafaditsweng tsa go thapa ga puso tse di tlamelang ditšhono tse di nang le bokao	23
6.2.5	Tlhabololo ya Metsemagae le phetolo ya lefatshe go baša	23
6.2.6	Tshegetsa diikonomi tsa metsetsetoropo le ya metsemagae go fetola ikonomi, tlholo ya ditiro le go	23
6.2.7	Tlhabololo le tshegetso ya dikgwebo tsa baša le dikgwebotlhakanelo	24
6.3	THOTLOETSO YA BOITEKANELO JWA MMELE LE TLHALOGANYO	25
6.3.1	Tshegetsa mokgwatshelo o o itekanetseng.....	26
6.3.2	Fokotsa kutlwalo ya maroborobo	26
6.3.3	Lwantsa tirisobotlhaswa ya ditiribatsi gareng ga baša.....	26
6.3.4	Rotloetsa boitekanelo jwa tlhaloganyo gareng ga.....	27
6.3.5	Rotloetsa boitekanelo jwa thobalano le ikatiso le ditshwanelo	27
6.3.6	Fokotsa kutlwalo ya maroborobo	27
6.4	TSHWARAGANO YA LOAGO LE KAGO YA SETŠHABA	28
6.4.1	Dirisa mekgwa e mentsi mo go tsenyeng tshwaragano ya loago le kago ya setšhaba	28
6.4.2	Neelana ka didirisiwa tse di lekaneng le go oketsa lenaane la Tirelo ya Bosetšhaba ya Baša.....	29
6.4.3	Ruta baša mesola e e siameng ya molaotheo e e rotloetsang boitshupo jwa Aforikaborwa.....	29
6.4.4	Tshegetsa baša ba Aforikaborwa go lwantsa mekgwa yotlhe ya kgethololo le bosemorafe.....	30
6.4.5	Rotloetsa boeteledipele le boagi jo bo matlhagatlhaga gareng ga	30
6.4.6	Atolosa le go neelana ka didirisiwa tse di lekaneng tsa metshameko ya pateletso ya dikolo le setšhaba	30
6.4.7	Dirisa 4IR go rotloetsa Tshwaragano ya Loago, le Kago ya setšhaba	30
6.5	SEDIRISIWA SE SE NONOFILENG LE SE SE TSIBOGANG SA TLHABOLOLO YA BAŠA	31
6.5.1	Maatlafatsa sedirisiwa sa baša	32
6.5.2	Tiro ya baša e tshwanetse go tsewa e le tiro e e porofešenale.....	32
6.5.3	Tsamaisa temogo ya tiro ya tlhabololo ya baša jaaka porofešene	33
7.	MEKGWA YA TEBELELO LE TLHATLHOBOTLO	33
8.	BOKHUTLO	34

i. KETAPELE KA TONA KWA KANTORONG YA GA PORESIDENTE YA BASADI, BAŠA LE BATHO BA BA NANG LE BOGOLE

Tlhabololo ya pholisi e ka ga go fetola matshelo, le go samagana le pogo e kgolo e baša ba itemogelang yona ka ntlha ya go se bone ditiro, jaaka ba ba senang bokgoni, ba ba nang le bokgoni kgotsa ba ba nang le thuto e kgolwane le dintlha tse dingwe tsa ikonomiboago. Tse di tlhoka boeteledipele jo bo nonofileng le kgokagano. Puso ya borataro e beetswe kwa thoko ke kitsiso ya ga Poresidente Cyril Ramaphoso ya Tlhommo ya Lefapha le lentshwa la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole. Lefapha le tlhomilwe ka leano la go etela pele, tshegetsa, gokaganya, lebelela le go tlhatlhoba tiriso ya tlhabololo ya baša go ralala maphata a a farologaneng mo dikarolong tsotlhe tsa loago. Go tlamela boeteledipele, nngwe ya ditaolelo tse di botlhokwa tsa lefapha ke go tlhagisa pholisi le peomolao tsa tlhabololo ya baša tse di akaretsang.

Go ya ka se se fa godimo, tsweletso ya go tlhagisa Pholisi ya Bosetšhaba ya Baša (NYP) 2020-2030, e tllile morago fela ga khutliso ya Tshekatsheko ya Dingwaga di le 25. Ka 2019, morago ga go thapiwa kwa Kantorong ya ga Poresidente ya Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole, ke ne ka tlhoma ka bonako Setlhopho sa Kaelo ya Thekinikale sa maphatamantsi (TRT) go etela pele le go gokaganya tlhagiso ya pholisi e ntšhwa ya naga. Lebaka la go nna le maphata a a farologaneng a a emetsweng, ke ka ntlha ya gore NYP 2030 ga se fela pholisi ya puso, fela boineelo jwa loago mo tlhabolong ya baša.

Go botlhokwa go lemoga gore NYP ya Aforikaborwa e ne ya sekasekwa ka nako e ikonimi ya rona e neng e le kwa tlase ka yona, resešene ya ikonomi le tsenyo ya leroborobo la mogare wa Corona (Covid-19) o o tlhodileng tlhakatlhakano lefatshe lotlhe- o tshosetsa matshelo le boiphediso. Ka ntlha ya leroborobo, go dira pholisi go ne go raraane le boima. Re ne ra tshwanela ke go fetola ntlha ya rona, isa motheo o re o rulagantseng, le metheo ya rona yotlhe jaanong e amogela tlwaelo e ntšhwa. Re tshwanetse go sireletsa baagi ka kakaretso, bogolosegolo temokerafi e e botlhokwa ya baša, kgatlhanong le kutlwalo e e sa siamang ya dikgwetlho tsa ikonomi le dilo tse dingwe tsotlhe tse di sa siamang tse di ba amang.

Baša ba ne ba setse ba tlhokomologilwe pele ga COVID-19, fela kanamo e e etegeditse maemo a bona a a masisi go ya pele. Thuto ya bona e ne ya kgoreletsega, ba bantsi ba faphetswe kwa thoko mo loagong, ba etsaetsega, ba na le kgathelelomaikutlo ka ntlha ya dithibelo tsa tswalelo. Go anama ga Tirisodikgoka ya Bong le Dipolao tsa Basadi (GBVF), le tsona di oketsegile, kotlo e e bokoa e fokoditse go nna teng ga dijo tse di itekanetseng, go ne go na le tlhalelo ya phitlhelelo ya ditirelo tsa boitekanelo jwa thobalano le katiso, le bao ba ba neng ba batla ditiro ba ne ba sa kgone go dira jalo mme ba ne ba tswalelwa mo ikonoming; fa dikgwebo tsa baša di ne di a latlhegelwa ke lotseno se se ne sa tshosetsa boiphediso jwa baša.

Se se tshwenyang thata ke gore Polelo ya Pholisi ya Tekanyetsokabo ya Pakagare e senotse gore ikonomi ya naga e solofetswe go fokotsega ka 7.8% monongwaga, ka ditatlhegelo tsa ditiro tse di masisi thata. Ikonomi ya Aforikaborwa ga e bonale e tla boela tlwaelong mo dingwageng di le pedi go ya go di le tharo tse di tlang. Re amogela ditekanyetso tsotlhe tsa boitekanelo le ikonomiboago tse di itsisitsweng ke Poresidente go samagana le leroborobo, go akaretsa ditsenogare tse di mo Thulaganyong ya Kagoseša ya Ikonomi le Nonofo. Tse di batla go nna le seabe se segolo ga baša mo ikonoming ka go dira diSMME le dikgwebotlhakanelo tsa baša setlapele le togamaano ya bokgoni e e totang baša. Di tla tshegetsa malapa a a mo tlaelong, dikgwebo le batho ba ba humanegileng ka ntlha ya botlhokatiro le mathata a a farologaneng a loago mo nageng.

Go baamegi botlhe go ralala naga ba ba nnileng le seabe mo loetong lwa rona lwa go tlhama NYP 2020-2030, re lebogela boineelo jwa lona. Le fa go nnile le dikgoreletsi tsa tsweletso ya ditherisano ke dithibelo tsa tswalelo, go ne ga rerisanwa le baamegi ba le bantsi. Ke rata go amogela tiro e e boineelo le e e maiteko a magolo ya bao ba ba neng ba amega mo go gokaganyeng tiro e, bogolosegolo Lekala la Bosetšhaba la Tlhabololo ya Baša le maloko otlhe a TRT. Go nna le seabe ga mafapha a puso go netefaditse gore pholisi e siame le go tsibogela diphatlha tse di supilweng. Go nna le seabe go go seng kana ka sepe ga Foramo ya Kgokagano ya Bosetšhaba ya Tlhabololo ya Baša, mekgatlho ya baagi, barutegi, mekgatlho ya patlisiso, kgwebo, mekgatlho e e direlang baša le e e eteletsweng pele ke baša le ditlhopho tsa baša le mekgatlho ya baithuti, se tlotlomadiwa thata. Ke solofela gore pholisi e ya baša e tla dira jaaka kaelo go baša botlhe le baamegi ba ba maleba mo sebakeng sa tlhabololo ya baša. Maiteko a rona mmogo mo go direng tlhabololo ya baša boammaaruri, a tlamela motheo o o feletseng wa Aforikaborwa e e humileng le botshelo jo bo botoka go botlhe.

Tona kwa Kantorong ya ga Poresidente wa Basadi,
Baša le Batho ba ba nang le Bogole

ii. KETAPELE KA MOTLATSA TONA KWA KANTORONG YA GA PORESIDENTE YA BASADI, BAŠA LE BATHO BA BA NANG LE BOGOLE

Mo Aforikaborwa baša ba feta tharong ya baagi, ka bao ba ba mo setlhopheng sa dingwaga di le 15 go ya go di le 34 ba leng 34.7% ya baagi (Tshekatsheko ya Baagi ya Pakagare ya 2020 ya Dipalopalo tsa Aforikaborwa). Fa go tsewa se tsia, baša ba tswelela go lebana le dikgwetlho tse di masisi, mme tse di botlhokwa gareng ga tsona ke bothata jwa botlhakatiro. Ga se go tseela kgwetlho e kwa tlase gore e fitlheletse dikarolo tse di kotsi. Tshekatsheko ya Kotara ya Badiri (QLFS) ya kotara ya ntlha ya 2020 e supa gore botlhakatiro bo ne bo eme go 30.1%, e e neng e le kwa kelo e e kwa godimodimo ya botlhakatiro go tloga ka 2008. Se se tshwenyang thata, kelo ya botlhakatiro mo bašeng ba ba mo dingwageng di le 25 go ya go di le 34 e ne e feta gabedi setlhophisa se se mo dingwageng tsa 45 go ya go di le 54 (37.3% vs 17.5%). Go nna boima fa o lebelela kelo ya botlhakatiro gareng ga baša ba ba gareng ga dingwaga di le 15 go ya go di le 24, e e neng e eme go 59.0% ka Q1 ya 2020, se se kaya gore go baša bangwe le bangwe ba le 10 ke ba ba ka nnang ba le 6 ba ba neng ba sa dire.

Tiragalo e e fa godimo e maswe, mo dingwageng tse di gareng ga 15 le 24; bao ba ba neng ba sa dire, ba le mo thutong kgotsa mo katisong (NEET), e ne e eme mo palong e kwa godimo e e ka nnang dimilione di le 3.5. Kelo ya botlhakatiro e kwa godimo go baša ba basadi, ka baša ba ba kwa metsemagaeng ba lebana le dikgwetlho tse di farologaneng le tsa ba ba kwa mafelong a ditoropo. Go tlaleletsa, baša ba ba nang le bogole ba tswelela go lebana le dikgwetlho tse dikgolo ka ba ka se akarediwe mo loagong le go tlhokomologwa.

Tse di fa godimo ga se dipalopalo fela, fa motho a simolola go baya difatlhego mo dinomorong tse tsotlhe, bothata bo nna boammaaruri. Ba ke batho ba ba nang le ditsholofelo, ditoro, le bokgoni, ba ba ka abelanang mo ditšhabeng tsa bona le mo nageng. Maemo a baša bao a etegeditswe ke kanamo ya leroborobo la mogare wa Corona ka 2020, o o tshosetsang boiphedisio jwa bona, bogolosegolo baša bao ba ba nang le malwetse. Maemo a raraane thata fa go tsewa tsia resešene e e bogale ya lefatshe e e tsweletseng e go solofelwang gore e khutshwane.

Pholisi e ya Bosetšhaba ya Baša (NYP) ya 2030, e tshikinya mefuta ya ditlhokego tsa pholisi go maatlafatsa tlhabololo, maatlafatso, le tsepamo ya baša rona ka nako ya leroborobo le morago ga lona. E tshegetsatsa tlhoko ya baamegi ba ba botlhokwa mo loagong, ba e leng puso, maphata a poraefete le a baagi, go maatlafatsa boineelo jwa ona mo go tsholeng tlhabololo ya baša e le setlapele. Le fa maphata a a farologaneng a tsibogela leroborobo, go botlhokwa gore tiro ya rona e tote mo go netefatseng tsibogo le go bontsha diphetho le dipholo tse di siameng, tse di tla nnang le ditlamorago tse di tsayang lobaka lo lo telele. Re dumela gore ka go akaretsa baša jaaka banna le seabe ba ba matlhagatlhaga, re tla nna mo tseleng e e nepagetseng go busetsa le go itlhaganedisa maatlafatso ya bona ya ikonomiboago.

Tsibogo e e botlhokwa le togamaano ya go nna botoka ke go netefatsa bokgoni jwa setheo go itlhaganedisa tlhabololo ya baša le bolekaneng gareng ga puso, kgwebo, baagi, le baša. Se se botlhokwa fa naga e dira ka lebelo go samagana ka nonofo le dikgwetlho tse di tswelelang tse di lebaneng le sebaka sa tlhabololo ya baša, go bona melemo ya baagi ba baša e e oketsegileng mme ka go dira jalo go isa Aforikaborwa kwa pele.

Ke itumetse thata gore Lefapha la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole fa le sekaseka NYP, le rerisane thata le baša le mekgatlho e e direlang baša le e e eteletsweng pele ke baša go ralala maphata. Ditherisano tseo di dirilwe ka mowa wa dikamano gareng ga dipuso, le tekelelo ya go aga kitlano e e maatla ya loago e e tla netefatsang gore tshekatsheko ya NYP ke maiteko a tshwaraganelo, a a agilweng ka ditshwaelo tse di tswang mo maphateng otlhe a loago. Se se tla, kwa ntle le pelaelo, netefatsa go rwala maikarabelo ga baamegi botlhe ba ba botlhokwa go baša. Ke a itlama, go tshegetsatsa Lekala la Bosetšhaba la Tlhabololo ya baša la DWYPD go netefatsa gore le diragatsa tiro ya tebelelo le tlhatlhobo tsa go sala morago tiriso ya NYP 2030 ka tshwanelo.

iii. Dikamogelo ka Mokaedikakaretso

Lefapha la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole (DWYPD) le lebogela boeteledipele jo bo tlametsweng ke Tona le Motlatsa Tona ka go tlhama Pholisi ya Bosetšhaba ya Baša 2020-2030. Seabe se segolo sa go tlhama tokomane ya motheo le go netefatsa boleng jwa karolo ya bofelo e e dirilweng ke Ngaka R. Bernice Hlagala, Rre Emmanuel Kganakga, Rre Calvin Mkasi, Oltman Fourie, Rre Rudzani Neshunzhi, Mologadi Leboho, Moh Aluwani Mudau, Mme Nhlanhla Manzini le Rre Nkululeko Mahlangu se a lebogwa. Lefapha gape le amogela bolekanane jo bo tlhomameng jwa Setheo sa Matlotlo a Baagi sa Ditšhabakopano (UNFPA), ka boeteledipele jwa Mokaedi wa Naga, Mme Beatrice Mutali, Mme Tlangelani Shilubane le Mme Precious Magogodi. Tebogo e e kgethegileng e ya go maloko a Setlhopho sa Kaelo ya Thekinikale, se se neng se rwele maikarabelo a tebelelo ya porojeke e le go netefatsa ditherisano le baamegi ba ba maleba. Dikemedi tsa TRT di akaretsa: Moh Lato Mabaso (COGTA), Moh Laila Ncwana (DTIC), Moh Pebetse Maleka (Bobolokelo jwa Bosetšhaba), Moh Hanlie Nel le Rre Fanani Manungu (DPSA), Moh Rebecca Sikhosana (DHET), Moh Kgomo Moalusi le Rre Surprise Mokgope (DWYPD), Moh Malebo Mekoa, Moh Sandisiwe Tsoetsi (NYDA), Rre Thembinkosi Josopu (SAYC), Moh Sino Moabalobelo (BUSA), Rre Luvuyo Manyi le Rre Thobela Maponya (BBC), Moswi Ngaka KJN Karel (UNISA), Moporofesara Arianne Denoy (UCT- SALDRU), le Ngaka Raymond Raselekoane (UNIVEN). Batlhankedi ba kwa Lekgotleng la Patlisiso ya Disaense tsa Batho (HSRC): Dingaka Makhantšo Makoe, Precious Tirivhanu, Mathias Fubah le Ntombizodumo Mkwana, le bone ba dirile ka natla go tlhama le go tlhabolola tokomane e.

Go netefatsa go nna beng ga bosetšhaba le kamogelo ya tshegetso, go ne go nnile le dikopano tse dikgolo le tse di atolotsweng tsa ditherisano le ditotwa tsa baša mo tirong ya mafapha a bosetšhaba, Dikantoro tsa Ditonakgolo mo diporofenseng tsotlhe di le robongwe, dimmasepala, baagi le mekgatlho ya poraefete le baša ka namana le ka inthanete. Dipuisano tsa nnete tse di senang bofitlha tse di tswang mo didirisiweng tse dintsi tsa ditherisano, pheletso ya tsona e nnile dikabelo tse di botlhokwa ka baamegi ba ba botlhokwa, di a amogelwa. botlhe ba tlisitse ditemoso mo dilong tse di amang baša ba banna le basadi mo Aforikaborwa mme di a humisa tokomane ya pholisi. Lefapha le ikaegile go baamegi botlhe, ka bongwe le ka tshwaraganelo, go tswela go abelana tshedimotso le go itsise pholisi e, go fitlhelela baša ba bantsi ka moo go kgonegang ka teng.

NYP 2030 e tshegediwa ke dipilara tsa dipholisi tse di latelang, ka Pitiko ya Bone ya Intaseteri (4IR) e e supilweng e le thitokgang e e ralalang dipilara tse tsa pholisi:

- a) Thuto e e boleng, bokgoni le ditšhono tsa bobedi (go newa ditšhono gape).
- b) Phetogo ya Ikonomele tlhola ya ditiro.
- c) Thotloetso ya boitekanelo jwa mmele le tlhologanyo go akaretsa phokotso ya ma/leroborobo.
- d) Tshwaragano ya loago le kago ya setšhaba.
- e) Sedirisiwa se se nonofileng le se se tsibogang sa tlhabololo ya baša.

Go dirisa NYP2030 ka nonofo, Lefapha le tla tlhagisa thulaganyo ya M&E. Re ikaegile go baamegi botlhe go kopana le rona, mo go simololeng sentšhwa sa maemo a a kwa godimo, sephetho, le ditshupetsi tsa kutlwalo go sala morago tiriso ya NYP 2030. Tona le Motlatsatona ba Kantoro ya ga Poresidente ya Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole, ba tiisitse boineelo jwa bona jaaka ditshimega tsa sepolotiki tsa tlhabololo ya baša, go tswela go lebelela itlhaganediso ya tiriso. La bofelo, re ikuela go baamegi botlhe go tswela go dira maatlafatso ya baša setlapele le go dirisa NYP 2030 jaaka sedirisiwa se se botlhokwa sa thotloetso, se se batlang go dira phetogo e e siameng mo matshelelong a baša ba rona.

1. GORENG PHOLISI YA BOSETŠHABA YA BAŠA YA AFORIKABORWA?

Pholisi ya Bosetšhaba ya Baša ya 2020-2030 (NYP 30) ke pholisi e e ralalang maphata e maikaelelo a yona e leng go dira diphetho tse di siameng tsa tlhabololo ya baša mo maemong a selegae, porofense le bosetšhaba mo Aforikaborwa. E tlhagisitswe ke DWYPD ka tshwaragano le baamegi ba bantsi le baša. Ke pholisi ya baša botlhe ba ba mefutafuta ba naga, e e tlhagisitsweng ka maikemisetso a go baakanya diphoso le go sa siama ga nako e e fetileng le go samagana ka nonofo dikgwetlho tse di tswelelang le tse dintšhwa le tse di tlhagelelang tse ba lebaneng le tsona. Pholisi e tlhagisitswe fa lefatshe lotlhe le ne le tsibogela leroborobo la Covid-19 le le neng le na le dikutlwalo tse di sa siamang tsa ikonomiboago le tlhagologanyo go mongwe le mongwe, go akaretsa le baša. Poresidente o itsisitse Thulaganyo ya Kagoseša le Pusetso ya Ikonomo go fokotsa kutlwalo e e sa siamang ya leroborobo. Pholisi e amogela gore go dira setlapele gape ga didirisiwa le go tshwaraganya tlhabololo ya baša, go tsewa tsia ditlamorago tse di sa lebelelwang tsa leroborobo mo thutong ya baša, go nna le seabe mo ikonoming, le boitekanelo jwa mmele le tlhaloganyo. Maemo a gajaana a ikonomi a tlhagisa tšhono ya go fetola le go rulaganya seša ikonomi go akaretsa thata le tekano.

Pholisi e ya 2030 e agelela mo NYP ya ntlha le ya bobedi ya Aforikaborwa, e e akaretsang paka ya 2009-2014 le 2015-2020. E tokafatsa le go tlhabolola dipholisi tsa nako e e fetileng ka go tlhagisa dikgwetlho tsa gajaana le tse dintšhwa tse baša ba Aforikaborwa ba lebaneng le tsona. E tsaya tsia boammaaruri jwa nako e e fetileng jo naga e lebaneng le jone, bogolosegolo kgolo e e kwa tlase ya ikonomi le dikgwetlho tsa Aforika le lefatshe lotlhe le le tlhabologang. NYP ya 2020-2030 e supa gape letlotlo la bokgoni jwa batho le le bonwang mo bašeng jaaka bokgoni jo bo iseng bo dirisiwe jo bo tshwanetseng go dirisiwa mo molemong wa loago lotlhe.

Pholisi ya Bosetšhaba ya Baša (2020-2030) e dirilwe ka mefuta ya dipholisi tsa bosetšhaba le tsa boditšhaba le matlhomeso a peomolao. Matlhomeso a Bosetšhaba a akaretsa Molaotheo wa Aforikaborwa, Thulaganyo ya Bosetšhaba Tlhabololo (NDP 2030), Letlhomeso la Bosetšhaba la Tirelo ya Baša (2002), Molao No. 54 wa 2002 wa Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabololo ya Baša (NYDA), NYP 2009-2014, NYP 2015-2020), pegelo ya tlhatlhobo ya pakagare ya tiriso ya NYP 2015-2020, Tshekatsheko ya Dingwaga di le 25, le Thulaganyo ya Pusetso ya Kagoseša ya Ikonomi. Matlhomeso a Boditšhaba a akaretsa Tšhata ya Baša ya Aforika (2006), Lenaane la Tiro la Lefatshe la Kopano ya Ditšhaba la Baša go ya go Ngwaga wa 2000 le go feta (1995), Maitlhomiso a Tlhabololo e e Tsweleng (diSDG), Tšhata ya Baša ya Aforika (2006), thulaganyo le togamaano tsa Kgwebo ya SADC, Thulaganyo ya Tiro ya Kgweranaditšhaba ya Maatlafatso ya Baša, le mefuta e mengwe ya didirisiwa tsa bosetšhaba le boditšhaba. NPD e tshegeditswe mo ponelopeleng ya Molaotheo ya loago lo lo humileng, la temokerasi, lo lo sa kgethololeng ka bong, lo lo senang bosemorafe le lo lo lekalekanang. Ka 2030, thulaganyo e batla go tlhola loago lo lo akaretsang lo lo agelelang mo bokgoning jwa baagi ba lona ba ba matlhagatlhaga. E agilwe mo tumelong ya gore baša ba Aforikaborwa ba na le bokgoni jwa go fokotsa khumanego le go se lekane mo dingwagasomeng tse di tlang. Se se tlhoka mokgwa o montšhwa - o o tlogang mo baaging ba ba direng sepe go ya go loago lo lo akaretsang mo loagong le mo ikonoming mo batho e le ditshimega tse di matlhagatlhaga tsa tlhabololo ya bona, ba tshegediwa ke maemo a a kgontshang.

Pholisi e e tshikinya ditsenogare tse di tsamaisang tlhabololo e e feletseng, e e siameng, go baša jaaka batho le jaaka maloko a malapa, ditšhaba, loago lwa Aforikaborwa le lefatshe, ka go amogela gore fa bokgoni jwa baša jwa boithlamedi, botswerere, kitso, bothakga le go dirisiwa, Aforikaborwa e ka tswa mo dikgwetlhong tse tharo tse di tswelelang tsa humanego, botlhokatiro, le go se lekane. Mo bokaong jo, NYP 2030 e beeletsa mo koketsong ya bokgoni jwa baša go fetola ikonomi le naga.

Jaaka karolo ya sedirisiwa sa tiriso, Togamaano e e Tshwaraganeng ya Tlhabololo ya Baša (IYDS) le Letlhomiso la Tebelelo le Tlhatlhobo di tla tlhagisiwa mo dikgwedding di le nne (4) morago ga thebolo ya pholisi. IYDS e tla bua ka botlalo ka moo baamegi ba ba farologaneng ba tla kopang maiteko a bona mo go diriseng ditsenogare tse di supilweng. Letlhomiso la M&E le tla tlamela setlhopho sa ditshupi tsa maemo a a kwa godimo go sala morago tiriso ya pholisi ka didiredi tse di dirisang go ralala maphata mo makaleng otlhe a puso. Lefapha la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole (DWYPD) le tla dira seabe sa lona sa taolo ya tebelelo, tlhatlhobo, le thuno ya NYP 2030, ka jalo le netefatsa go rwala maikarabelo mo bašeng.

Go kgontsha baša go tlhagisa le go fitlhelela bokgoni jwa bona, pholisi e tla dipaakanyo tsa ka bonako go fapoga mo dilong tse di raraaneng tsa setheo le tsa thulaganyo. Ka jalo ga ya tshwanela go bonwa e le tharabololo ya dikgwetlho tsotlhe tsa baša, fela jaaka sedirisiwa sa thotloetso e e ikaelelang go netefatsa gore go ralala maemo otlhe a loago, tlhabololo ya baša e diriwa setlapele. Mo ntlheng e, pholisi e tlhalosa tlhoko ya go itlhaganedisa tiriso ya kgodiso ya mefuta ya ditsenogare e e nang le kutlwalo e kgolo go fitlhelela baša ba bantsi ba Aforikaborwa. Se se fitlhelelwa ka go tlhagisa ditsenogare tse dintšhwa, matlaafatsa tse di teng, le go dirisana le baamegi ba ba botlhokwa ka go godisa le go dirisa. Boineelo jo bo bonalang, go neelana ka didirisiwa, go dira, le go rwala maikarabelo ke baamegi botlhe, go dira ka bolekaneng le baša, go tswelela go nna botlhokwa.

2. TLHALOSO LE POROFAELE YA BAŠA BA AFORIKABORWA

NYP ya 2009, 2015 le 2030 e tlhalosa baša e le bao ba ba dingwaga tse di gareng ga 14 le 35. Le fa go le gontsi go fetogile go baša go tloga ka tshimologo ya temokerasi ka 1994, lebaka la tekanyetso ya dingwaga tsa 35 ga le ise le fetoge ka ntlha ya tlhoko ya go samagana ka botlalo le go se lekalekane ga nako e e fetileng mo nageng. Tlhaloso e ya baša e tsamaelana le e e mo Tšhateng ya Baša ya Aforika e le bao ba ba gareng ga dingwaga di le 15 le 35 (Khomišene ya Kopano/Kgolagano ya Aforika, 2006). Go ya ka Dipalopalo tsa Aforikaborwa (2019) baša ba ba mo dingwageng tsa 15 le 35 ba dira go feta 37% ya baagi ba naga (20640 722).

Baša ba emela sedirisiwa se se maatla sa naga, fa e le gore ba tla tshegediwa le go kgonisiwa go nna maloko a a matlhagatlhaga a loago. NDP ya 2030 e tlhalosa gore: "...go nna le baagi ba baša go ka nna molemo, fa e le gore bontsi batho ba ba mo dingwageng tsa go dira ba thapiwa ka lotseno lo lo siameng. Kgwetlho ke go fetolela se mo karolelong ya temokerafi. Se se ka kgonega fela fa palo ya batho ba ba mo dingwageng tsa go dira ba ka thapiwa mo ditirong tse di nang le bokao" (2012:98). Le fa go ntse jalo, ditlwaelo tsa setsoloago-, sepolotiki le ikonomi di tswelela go kgaphela baša ba Aforikaborwa kwa thoko, di dira go nna le sabe mo dipolotiking le ikonoming tshwanelo ya bagolo, ke ka moo tlhoko ya e e tswelelang ya dipholisi le matlhomeso a tiriso e lebisang mogopolo mo matshwenyegong a baša.

Mo go akanyeng/tlhameng ditsenogare go baša, ditsenogare tse di totileng baša di a tlhokega go kgontsha baša botlhe ba Aforikaborwa go nna le seabe se se matlhagatlhaga le go tsena mo botshelong jwa setsoloago, ikonomi, le dipolotiki tsa loago. Ka jalo, jaaka diNYP tsa nako e e fetileng, NYP 2030 e amogela gore baša ga se setlhopho se se tshwanang, mme ka jalo e dirisa mokgwa o o farologaneng, e tshegetsa ditsenogare tse di totilweng go ya ka ditlhopho tsa dingwaga (sk. basima vs. baša ba bagolwane) morafe, bong, maemo a bogole, lefelo, maemo a thuto, semelo sa bong, tlalelo le dikotsi. Ditlhopho tse di totobetseng tsa baša mo setlhopheng sa dingwaga se se amaneng sa "baša" di samagana le dikgwetlho le ditlhoko tsa bona tse di totobetseng. Mokgwa oo o o totilweng o tla samagana le ditlhoko tse di totobetseng tsa mefuta ya ditlhopho, semelo sa bong sa LGBTQI+ mo bašeng o ka dira dikgoreletsi mo go se akarediweng mo ikonoming le mo loagong go go amanang le go se lekane le setikima sa loago (Nyeck, Shepherd, Sehoole, Ngcobozi & Conron, 2019). Mokgwa o o farologaneng o kgantsha NYP go tsaya tsia ditlhaloso tse dingwe tse di supilweng mo peomolaong le mo dipholiseng tse di maleba, tse di jaaka tlhaloso ya ngwana e le motho go fitlha go dingwaga di le 18 mo Molaong wa Bana (2005), Letlhomeso la pholisi ya boitekanelo jwa basima le baša, le kaelo ya thulaganyo ya bosiamisi jwa bosenyi ya batlolamolao ba baša e le bao ba ba gareng ga dingwaga di le 14 le 25 le pharologano gareng ga moša le "moša wa mogolo". Fa go na le dikgoreletsi le ditekanyetso tsa pholisi tse di dirisiwang ka botlalo mo ditlhopheng tsa baša tsotlhe, go na le tlhoko ya go farologanya dikaelo le mofuta wa tshegetso mo ditlhopheng tse di totilweng tse di farologaneng tsa baša.

3. KAKANYO YA TOGAMAANO

3.1. Ponelopele

Ponelopele ya NYP 2030 ke:

"tlhabololo ya baša e e tshwaraganeng, feletseng le e e tswelelang, e e lemogang go se lekane ga nako e e fetileng, le boammaaruri jwa gajaana, le mefutafuta ya go aga bokgoni jwa baša, gore ba kgone go abelana mo ageng botshelo jo bo botoka go botlhe."

3.2. Maikaelelo

Maikaelelo a NYP 2030 kw thotloetso ya diphetho tse di siameng tsa tlhabololo ya baša mo go samaganeng le ditlhoko tsa baša.

3.3. Maikemisetso

Maikemisetso a NYP 30 ke go oketsa bokgoni jwa baša, gore ba nne le maikarabelo le go nna maloko a a abelanang mo ditšhabeng tsa bona le mo loagong.

3.4. Maitlhommo

Maikarabelo a NYP 2030 ke go:

- Tshwaraganya tlhabololo ya baša le dipholisi tse di tlwaelegileng, manaane, le mo tekanyetsokabong ya bosetšhaba.
- Itlhaganedisa phitlhelelo ya baša ya ditšhono tse di boleng tsa loago, sepolotiki le ikonomi.
- Tokafatsa tlhomamo le phitlhelelo ya batlamedi ba ditirelo tsa tlhabololo ya baša.
- Tsamaisa phetogo e e borethe ya baša go ikemela.
- Ruta le go maatlafatsa setso sa mowa wa bosetšhaba gareng ga baša.
- Maatlafatsa ditheo tsa tlhabololo ya baša mo go reboleng ditlhopho tse di gokaganeng tsa ditirelo.
- Dirisana le baša mo go ageng Aforikaborwa e e botoka, Aforika le lefatshe le le botoka.

3.5 Poelo ya Pholisi yeo e Kganyogwago

Poelo yeo e kganyogwago ke bafsa bao ba maatlafetšego ba go tlala ka tshedimošo, tsebo le bokgoni bjoo bo tlogo ba thuša go hwetša menyetla le go tšea maikarabelo ao a tletšego mo go tšeeng karolo ya maleba go hlabolla Afrika Borwa ya temokrasi le katlego.

3.6 Mesola le Metheo

Tlhabololo ya baša mo Aforikaborwa e dirilwe ke kgaratlho ya nako e e fetileng e e telele kgalhanong le go se akarediwe le kgethololo. Mo nakong ya rona e e fetileng yotlhe, baša ba dirile ka segakolodi sa tshwaragano jaaka batlhotlheletsi ba phetogo, ba ba nang le seabe ka matlhagatlhaga mo tlhabolong ya loago lo lo akareditseng le go maatlafadiwa mo ikonoming. Tlhabololo ya baša e kaelwa ke ponelopele ya loago lo lo senang bosemorafe le kgethololo ya bong e e agelweng ka phetogo, kagošesa, le tlhabololo. Se se dira mesola le metheo e e latelang go nna botlhokwa go baša ba rona jaaka go rotloeditswe mo NYP 2030.

3.6.1 Mesola:

Pholisi ya baša e rotloetsa mesola e e latelang:

- **Baemedi ba phetogo.** Baša ke didirisiwa le baemedi ba tlhabololo ya bona. Baša ba tshwanetse go tsewa e le baemdi ba phetogo, e seng baamogedi ba ba sa direng sepe ba ditirelo tsa puso.
- **Boleng le seriti sa baša.** Tlamelo ya ditirelo di tshwanetse go bontsha tlotlo ya boleng le seriti sa baša. Baša ba tshwanetse go tshegediwa go tlhagisa maatla a a mo go bona le bokgoni.
- **Ntšhwafatso ya Boitshwaro.** Thotloetso ya ntšhwafatso ya boitshwaro le semowa go tsamaelana le mesola ya Ubuntu le tlhokomelo ya boitshwaro.
- **Go phedisana.** Baša ba phedisana le ba bangwe ba ba mo mefuteng e e botlhokwa ya dikgokagano mo maemong a selegae, bošetšhaba, kgaolo le a lefatshe. Go botlhokwa gore dikgokagano tse di a maatlafadiwa go nna dithulaganyo tsa tshegetso tse di botlhokwa go baša le gore di lebisitse mogopolo ka maikemisetso go baša mo go samaganeng ka nonofo le ditlhoko tsa bona.
- **Maatlafatso ya baša.** Ditsenogare di tshwanetse go maatlafatsa baša jaaka letlotlo la tlhabololo ya bošetšhaba ka go tlhatlhosa go itshepa ga bona le go abelana go go nang le bokao mo tlhabolong ya bona le mo loagong ka botlalo.
- **Tekatekano.** Ditsenogare di tshwanetse go baakanya go se lekane go ralala merafe, bong, le bogole le go dirisa pono ya baša.

3.6.2 Metheo:

Pholisi e tshegeditswe ka metheo e e latelang:

- **Phitlhelelo.** Baša ba basadi le banna ba maitshetlego a a farologaneng ba tshwanetse go fitlhelela didirisiwa le ditirelo tse di botlhokwa gore ba tlhabologe ka botlalo.
- **Tlhabololo e e tswelaelang e e ka ga Letlotlo.** Matlotlo a baša, bokgoni, nonofo, di tshwanetse go okediwa gore ba kgone go tsibogela dikgwetlho ka nonofo le bokgoni, kwa ntle ga go baya bokgoni jwa lotso lwa isago mo kotsing go fitlhelela ditlhoko tsa lona.
- **Mefutafuta.** Ditsenogare di tshwanetse go amogela maitshetlego a a mefutafuta a baša ba tswang kwa go ona le go keteka diabe tsa baemedi ba ba farologaneng ba loago, ngwao, setso, le semowa mo go tlhabololing baša ba basadi le ba banna.
- **Tsebogo ya bong.** Dikgato tse di totobetseng tse di rotloetsang tekatekano ya bong go netefatsa gore baša ba basadi ke balekane ba ba lekanang le baša ba banna di tshwanetse go dirisiwa go samagana le go se lekalekane ga bong mo mafelong a dipolotiki, ikonomiboago, le setso.
- **Feletseng.** Tshwaragano mo lephateng la tlhabololo ya baša e tlhoka go netefatsa gore mefuta ya ditlhoko tsa moša di a fitlhelelwa le gore maitemogelo a phitlhelelo ya ditirelo tse a di tlhokang, a a di tlhoka, ga e na matsapa le gore e feletse ka moo go kgonegang ka teng, e netefatsa gore o bona kitso e e tlhokegang, bokgoni le maitemogelo a a tlhokegang go netefatsa phetogo e e senang matsapa mo botshelong jwa bogolo.
- **Tshwaragano.** Mefuta ya banna le seabe, e e jaaka puso, baagi, le lephata la poraefete, e tlhoka go gokaganya maiteko a yona go netefatsa kutlwalo e kgolo mo go tshegetseng tlhabololo ya baša.
- **Go tlhoka kgethololo.** Diitshimololelo tsa baša ga di tshwanela go kgetholola baša ka dingwaga, bong, semelo sa bong, bogole, kgotsa mofuta mongwe le mongwe wa kgethololo jaaka go tlhalositswe mo Molaotheong.
- **Go nna le seabe le kakaretso.** Mafapha/ditheo tsa tirelo di tshwanetse go tlhama dipholisi, ditogamaano, le manaane le baša, abelana tshedimosetso, tlhola ditšhono, le go ba akaretso mo go direng ditshwetso jaaka banna le seabe ba ba matlhagatlhaga mo tlhabolong ya bona le mo tlhabolong ya naga.
- **Paakanyo.** Go botlhokwa go lemoga ditsela tse di farologaneng tsa baša ba amegileng ka tsona le go tswelela go amega ke go sa siama mme di tshwanetse go baakanngwa ka dipholisi, manaane a a lekalekanang, le kabo ya didirisiwa.
- **Kgotlhelelo.** Tlhabololo ya baša e tshwanetse go nna ka ga go thusa baša go rarabolgelwa mo matshogong kgotsa mo mathateng ka go bona ditšhono tse dingwe.
- **Tsibogo.** Batlamedi ba ditirelo ba tlhabololo ya baša ba tshwanetse go tsibogela ditlhoko le matshwenyego a baša le go dira mo dikgalhegong tsa bona, gore ba kgone go dira dikutlwalo tse di siamng mo loagong le mo lefatsheng.
- **Tshwaragano ya loago** Ditsenogare tsa tlhabololo ya baša di tshwanetse go rotloetsa kakaretso ya baša jaaka karolo e e

- botlhokwa ya dithulaganyo tsa loago ka go ba akaretsa mo ditirong tsa temokerasi le kago-setšhaba.
- **Bosenangbofitlha.** Ditheo le mekgatlho e e dirang mo tlhabololong ya baša e tshwanetse go dira ka mokgwa o o senang bofitlha le o o maikarabelo.
- **Tirelo ya baša.** Baša ba tshwanetse go dira mo ditirong tse di botlhokwa/nang le bokao tse di thusang ditšhaba, fa ba ntse ba tlhagisa maikutlo a bona a mowa wa bosetšhaba le bokgoni jwa bona ka go ithuta le ka tirelo.

4. TSWELELOPELE E E DIRILWENG KGATHANONG LE DIPHOLISI TSE DI FETILENG

Tlhabololo le maatlafatso ya baša e tlhama tebelelo e e botlhokwa ya ditsenogare tsa puso. Pegelo ya tshekatsheko ya dingwaga di le 25 e tlhagisa diphithelolelo tse dikgolo tse di amanang le mafelo a matlhano a togamaano ya tebelelo a a dirilweng setlapele ya dipholisi tsa baša tsa 2009-2014 le 2015-2020, tsona ke: (i) thuto, bokgoni le go newa tšhono gape; (ii) go nna le seabe mo ikonoming le phetogo; (iii) boitekanelo le tshiamo; (iv) tshwaragano ya loago le kago ya setšhaba; le (v) sedirisiwa sa tlhabololo ya baša se se nonofileng le se se tsibogang.

Fa re sekaseka tswelelopele mo thutong, bokgoning le mo go neweng ditšhono gape, maikemisetso ke go tokafatsa phithelolelo ya thuto e e boleng e e bulang bokgoni jwa baša ka go aga bokgoni jwa bona. Aforikaborwa e dira poelo ka go rotloetsa phithelolelo mo thutong le mo katisong. Se se supilwe ka phithelolelo ya diphetho tsa thuto, e e tswelelang go tokafala. Diphesente di ka nna di le 52 tsa ba ba dingwaga di le 24 mo nageng ba feditse Setlhopho sa 12, le fa e santse e le kwa tlase fa go bapisiwa le 70% kwa dinageng tse dintsi tse di tlhabologang. Kelo ya phalolo ya tlhatlhobo ya bosetšhaba ya Setifikeiti sa Bosetšhaba se Segolwane(NSC) e oketsegile go tswa go 75.1% ka 2017 go ya go 78.2% ka 2018, le kelo ya phalolo e nngwe ya 81.3% e ne ya phithelolelwa ka 2019, phesente e e kwa godimodimo ya phalololelo e e fitlheletsweng mo dingwageng di le 25 tse di fetileng. Go tloga ka 1994 go fitlha ka 2016, go ne go na le koketsego ya palo ya barutwana e e nang le dikwalo tsa morago ga sekolo tse di tlogang ka dimilione di le 1.7 go fitlha go dimilione di le 3.6. Go feta fao, gareng ga 1994 le 2016, dikwadiso kwa diunibesithing di batlile di oketsega gabedi, ka koketsego e e tlogang go 495 365 go ya go 975 837. Tshekatsheko ya 2013 ya Malapha ka Kakaretso e ne ya lekanyetsa go ya pele gore, baithuti ba le 707 397 ba ne ba ikwadisitse kwa Dikholetšheng tsa TVET ka 2016. Kwa bokhutlong jwa 2018, palo ya baithuti ba ba neng ba ikwadisitse kwa Ditheong tsa puso tsa Thuto e Kgolwane e ne e le 1 036 984 (Dipalopalo tsa Thuto le Katiso Morago ga Sekolo mo Aforikaborwa, 2017). Go ne gape go na le koketsego mo ditlhopheng tsa baša tse di ding di kgaphetswe kwa thoko mo nakong e e fetileng mo thutong mo maemong otlhe mo dingwagasome di le pedi tse di fetileng, bogolosegolo mo thutong ya poraemari le e e kwa tlase ke kgolwane. Go tlaleletsa, go na le phithelolelo e e tokafetseng ya ditheo tsa thuto le ditirelo le ditšhono tsa thuto go batlolamolao, ka jalo go tsamaisiwa go busediwa gape mo loagong. Ka kakaretso, phithelolelo ya thuto e tsweletse go tokafatsa ka go nna le seabe go go oketsegileng mo thulaganyong ya thuto ya motheo go go dirilweng ke mefuta ya dipholisi tsa tshegetso tse di dirisitsweng mo nakong, go akaretsa tiriso ya Molao wa Dikolo tsa Aforikaborwa wa 1996 o o dirileng gore sekolo e nne pateletso go tloga ka setlhopho sa 1 go fitlha ka setlhopho sa 9.¹

Puso e okeditse tshegetso ya matlotlo go barutwana ba ba humanegileng, bogolo ka dikolo tse di sa duelweng le Thulaganyo ya Bosetšhaba ya Thuso ya Baithuti ka Matlotlo (NSFAS) go baithuti ba ba siamelwang ba ba tlhokang, samagana le go se lekalekane ga ikonombogo, jo ka gale bo bonalang go ya ka morafe, e le baša ba bantsho ba ba kgaphetsweng kwa thoko thata. Mokgatlho wa #FeesMustFall, o o neng o batla thuto e e senang bokoloniale ya mahala go baithuti botlhe ba ba tsenang kwa diunibesithing tsa puso, o ne wa dira gore puso e itsise kabo ya dibilione di le R57 mo dingwageng di le tharo (2018/19-2020/21), go neela baithuti thuto ya mahala ba ba tswang kwa setlhopheng sa malapa a a humanegileng kgotsa a a dirang, ka lentseno lo lo kopaneng lwa ngwaga lo lo go fitlha go R350 000.

Puso ya Aforikaborwa e dirile dipholisi di le dintsi le peomolao go tlamela ditlabakelo tsa ICT le gore di dikgonege, go rotloetsa tiriso ya diICT kwa ditheo tsa thuto go tsweletsa baša. Tswelelopele e e fetotswe kabonako le go kgorelediwa ke go nna teng ga Tikologo ya Bone ya Intaseteri e e nang le tikologo e bontsi jwa diitshimolelo tse dintšhwa le dithekenoloji tse di kopanyang dilo tse di tshwaregang, dijithale le baeloji go ralala dithuto le mafelo a dirisiwa go rulaganya ka moo re tshelang, dirang le go amana ka teng. 4IR e batla gore baša ba maatlafadiwe ka bokgoni jwa thekenoloji le jwa dijithale le tikologo ya pholisi e e kgonisang go nna le seabe ga baša mo diitshimololelong tse di tlhagelelang tsa dijithale le diikonomi go akaretsa ditiro tsa ikonomi ya thulanyo e e sireletsegileng tsa kgatiso ya tshedimosetso le "Data e Kgolo". Go ya ka Butler- Adam (2018), Botlhalefi jwa Maitirelo bo tla tsaya ditiro tse dintsi go na le gore e di tlhole - ka go feta halofo ya ditiro tsa gompiano e nna tse di diriwang ke metšhini mo dingwageng di le 35 tse di tlang.

Mo ntlheng e e fa godimo, kakaretso ya dijithale go baša ba Aforikaborwa ke santse e le keletso e e botlhokwa, gonne ke nngwe ya dikgang tsa katlego e kgolo, di bontsha tiriso e e nonofileng ya dikatlanegiso tsa Thulaganyo ya Tiro ya Pholisi ya Intaseteri (IPAP) 2018/19/2020-2021. Se se bontsha tswelelo pele mo tirisong ya dikatlanegiso tsa IPAP, tse di rotloetsang kgolo ya dijithale le tlholo ya loago lwa 'dijithale'. Tse tsotlhe di ne di nonofile mo go netefatseng gore go ne go na le (i) letlhomoso le le kgonisang la kgolo ya dijithale; (ii) ditlabakelo tse di tlhokegang go amogela "loago lwa dijithale"; (iii) phithelolelo e e feletseng ya didirisiwa tsa ka fa gare le tsa kwa ntle tsa dijithale; le (iv) thotloetso ya itshimololelo ya dijithale. Togamaano-E ya Bosetšhaba e e phasaladitsweng ka 2017 e ne e solofetswe go agelela go ya pele dikatlego tsa IPAP. Thulaganyo e lemosa go ya pele gore fa tikologo ya intaseteri ya dijithale ke elemente e e botlhokwa ya pholisi ya tlhabololo ya intaseteri ya Aforikaborwa, ditlhokego tsa baša tsa bokgoni di feta go dira ga lephata la thuto. Ka jalo, e 'tlhagisa dikgwetlho tse dikgolo mme gongwe e aba ditšhono tse di mmalwa tsa ikonomi ya fa gae" (Lefapha la Kgwebo, Intaseteri le Kgaisano IPAP, 2018p. 101).

1. Lefapha la Thuto ya Motheo (2020). Report on the 2019 National Senior Certificate Examination. Available at: <https://www.education.gov.za/Portals/0/Documents/Reports/2019%20NSC%20Examination%20Report.pdf?ver=2020-01-07-155811-230>

Go netefatse gore nna le Seabe mo Ikonoming le mo Phetogong, puso e dirisitse manaane a mmalwa a thapo ya puso, e bogolo e totileng baša, go akaretsa: Lenaane la Ditiro tsa Setšhaba (CWP), Lenaane le le Atolositsweng la Ditiro Puso (EPWP), Makala a Bosetšhaba a Tirelo ya Baša ba kwa Metsemagaeng (NARYSEC), borutwatiro jo bo neelwa matlole ke diSETA), Letlole la Ditiro, Thotloetso ya Lekgetho la Thapo (ETI), le Tirelo ya Thapo ya Baša (YES). Dikai dingwe tsa tswelelopele ya ikonomiboago di akaretsa ditšhono tse di tlhodilweng ka EPWP, YES le ETI, bopakagwebo, le ditokafalo mo boitekanelong le mo tshiamong ya baša. Go tloga ka Sedimonthole 2018, dimilone di le 4.3 tsa ditšhono tsa ditiro tse di tlhodilweng, dimilione di le 2 di ne di totile baša.

Tirelo ya Thapo ya Baša (YES) ke itshimololelo e e tlamilweng ka bolekanane ke puso, poraefete le baagi maikaelelo ya yona e le go oketsa go thapega ga baša. E lebisitse mogopolo mo bašeng ba ba neng ba kgaphetswe kwa thoko mo nakong e e fetileng ba ba gareng ga dingwaga di le 18 le 35 ka go tlamela maitemogelo a tiro ngwaga e le nngwe, e naya baša tšhono ya go bontsha bokgoni jwa bona. Phitlhelelo ya yona e e kwadilweng ke ditšhono tiro di le 33986 tse di tlhodilweng mo dikgwebong di le 662, tse di ikwadisitseng mo lenaaneng ka Mopitlwe 2020. Gape go nnile le tswelelo pele, e e golaganngwa le ETI, e e simolotseng ka 2014. ETI e nnile le kutlwalo e e siameng mo dipalong tsa thapo ya baša, e tshegetsa ditiro di le 645 93 tsa baša ka Mopitlwe 2017. Ke itshimololelo e e solofetsang ya pholisi e e ka dirisiwa go tsweletsa thapo ya baša. ETI e tshwanetse go bona phasalatso e kgolo gareng ga bathapi go ba rotloetsa go thapa baša. Fela, manaane a a tlhoka M&E go oketsa le go tswelela.²

Baša ba tlhagisitse maikutlo a a siameng ka ga dikgonagalo tsa kharikholamo e e sekasekilweng go tsamaelana le boiphedisio jo bontšhwa le tumalano e e golang e thuto le tlhabololo ya bokgoni di tshwanetseng go tshegetsa dikeletso tsa baša go abelana mo maitlhomong a loago le melemo e e tswang mo ditšhonong tse di tlamelwa ke maphata a a farologaneng a ikonomi. Maphata a a tlhagisa a a akaretsang tlhagiso, meepo, mawatlle, ditheo tsa puso ga a na dithulaganyo tsa tlhabololo ya baša le lephata la poraefete le tshwanetse go rotloedwa go nna le seabe mo ETI: "go le gontsi go tshwanetse go diriwa go ruta kgwebo ka ga thotloetso ya lekgetho. Re tshwanetse go nna le "lenaneo" la dikhoso tse dikholetše le tshwanetseng go di ruta - se se tla netefatsa gore katiso ga e lebise mogopolo mo go ruteng baša dikhoso tse di sa tlhologeng di le maleba."

Koporasi ya Tlhabololo ya Intaseteri le Setheo sa Matlotlo a Dikgwebopotlana di e neetse dibilione di le R2.7 tse di kopaneng go neela dikgwebo tsa baša matlotlo. NYDA le yona e tshegeditse dikgwebo le dikgwebotlhakanelo di le dintsi tsa baša. Dikgwebo tse dintsi tsa baša di bone melemo mo tshenkelong le mo manaaneng a tlhabololo ya kgwebo a puso le lephata la poraefete. Ditekanyetso tse di tserweng ke lephata la puso, tse di jaaka peeletso mo ditlabakelong, okeditse go thapiwa ga baša kwa dikagong/dikonterakeng. Go dirisa lekgethwana la tlhabololo ya bokgoni le baletswe go oketsega ka 3.6 % ka ngwaga mo pakagareng. Lephatla la Thuto le Bothati jwa Katiso (diSETA) le tla neela manaane a bokgoni matlole, borutwatiro, le borutelwatiro le borutwatiro, le maitemogelo a mo tirong. Ke nnete gore dipalo di saletse morago tsa Tumalano ya Baša tse di totileng 5% ya palogotlhe ya tlhomo, le go ba thapa leruri go santse go le thata. Batlolamolao ba nako e e fetileng ba baša ba tswelela go lebana le dikgwetlho tse dintsi tsa botlhokatiro ka kakaretso le direkhoto tsa bosenyi ka ntsha ya gore ba bonwe molato. Ba naya tshegetso e e sa lekanang gore ba kgone go tsenngwa mo tirong mme se ka gantsi se dira gore ba boele mo maitshwarong a bosenyi, ka jalo se se tlhohofatsa maiteko a Lefapha la Bosiamisi le Ditirelo tsa Kgophololo tsa tsosoloso.

Go ya ka pegelo ya tshekatsheko ya dingwaga di le 25, go ya ka bopakagwebo, go nnile le koketsego mo dikgwebong tsa baša go tloka ga 595 000 ka 2015 go fitlha go 610 000 ka 2016. Ka kakaretso dikgwebo tsa baša di oketsegile ka 7.7%, Gauteng e na le tse di ka lekanang le kotora (26%) ya dikgwebo tsotlhe tsa baša mo Aforikaborwa. Kgolo e e maleba ya kabo ya dikgwebopotlana e a bonala mo ditlhopeng tse di dingwaga di le 20-24 (15.9%) le 30-34 (7.6%). La bofelo, maleba le phitlhelelo ya lefatshe, dipalopalo di bontsha gareng ga Moranang 1994 go fitlha Mopitlwe 2018, diheketara di le 4 903 030 di ne di a abiwa gape, ka Lenaane la Kabogape ya Lefatshe mme baamogelatshiamelo ba le 306 610 ba ne ba siamelwa, mme 35 615 (10% fela) e ne e le baša mme 775 e ne e le batho ba ba nang le bogole.³

Go ne go na le ditsenogare di le mmalwa tse maikaelelo a tsona e leng boitekanelo le tshiamo ya baša, go akaretsa peomolao e e latelang, dipholisi, diitshimololelo le matsholo a bobegakgang: (i) Molao 70 wa Thibelo ya le Kalafo ya Tirisobotlhaswa ya Ditiribatsi wa 2008; (ii) Molao 83 wa Taolo ya Dikungo wa 1993 (ka ditlhabololo tse di tsamayang le melawana); (iii) tiriso ya ditirelo tsa setheo ka itshimololelo ya Bosetšhaba ya Tleliniki e e Botsanalo go Basima (NAFCI) ka 1999 le mokgwa wa ditirelo tsa boitekanelo o o amogelang basima le baša; (iv) Molao 92 wa Tlhopho ya Tshololompa wa 1996; (v) tiriso ya ditirelo tsa dikolo tsa boitekanelo ka Pholisi e e Tshwaraganeng ya Boitekanelo jwa Sekolo (ISHP); (vi) Dithutso tsa Tshegetso ya Bana; (vii) 'Letshola la She Conquers'; (viii) Matsholo a Mantsi a Bobegakgang a bosetšhaba a a jaaka 'Soul City', 'Love Life', le 'Khomani'; (ix) Thulaganyokgolo ya Bosetšhaba ya Diritibatsi 2013-2017; (x) Letshola la 'Ke Moja' (Ke siame kwa ntle ga ditiribatsi); (xi) Pholisi ya Bosetšhaba ya Boitekanelo jwa Basima le Baša 2016-2020 le (xii) Ditheo tsa Tlhokomelo tsa Thuthuzela.

Dipholisi tse di totileng basima le baša di tlhagisitswe go tota itshimololelo, manaane le dithekenoloji tsa baša go (i) rotloetsa boitekanelo jwa tlhologanyo le tshiamo ya basima le baša (ii) thibela tirisodikgoka le tirisobotlhaswa ya diritibatsi, (iii) tlamela ditirelo tse di feletseng, tse di tshwaraganeng tsa boitekanelo jwa katiso le thobalano, (iv) dira baša diteko le go ba alafa HIV le TB, le (v) go boloka balwetse mo ditirelong tsa tlhokomelo ya boitekanelo ka tshegetsu kobamelo e e botoka ya kalafo; rotloetsa kotlo e e itekanetseng le go fokotsa go nona le go maatlafatsa basima le baša go dirana le pholisi le manaane a boitekanelo jwa baša. Mobisite ya lephata la boitekanelo ya B'WISE, e e tlhomilweng ka 2017, ke sedirisiwa sa bobegakgang jwa botsalano se se tlamelang baša ka tshedimosetso ka ga mefuta ya dintlha tsa boitekanelo. Sebaka se se na le tlhotlheletsano/

2. <https://www.yes4youth.co.za/> (accessed on 18.03.2020)

3. <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review.pdf>

tshedimosetsano, se letla baša go batlisisa ka ga dintlha tsa boitekanelo le go amogela ditsibogo ka bonako. Fela, matsholo a mangwe a a samaganang le mathata a a amanang le boitekanelo a a jaaka ditshwaetso tsa HIV, tirisodikgoka ka thobalano le bong le tiriso ya diritibatsi di bontshitse di nale kutlwalo e nnye, ka gore dikgwetlho di le dintsi tsa loago di santse di le teng le go tswelela go maatlafala.

Tebiso mogopolo ya tshwaragano ya loago le kago ya setšhaba di tlhola kopano go fenya dikgoreletsi tse di thibelang khumo le tekatekano. Go nna le seabe ga baša le boagi go akantswe thata go dirisiwa mogopolo o montšhwa wa moagi o o 'ka ga tiro' le yo nang le "maikarabelo" yo o amegang mo dipolotiking tse di tlwaelegile tse di jaaka makoko a dipolotiki, go tlhopha le ditiro tse dingwe tsa puso (Makoe et al., 2018). Ke ka lebaka le gore puso e akanye le go dirisa Lenaane la Tirelo ya Bosetšhaba ya Baša (NYS) ka bolekaneng le mekgatlho ya baagi. Maikaelelo a lenaane ke go ruta setso sa tirelo le go ruta boagi jwa mowa wa bosetšhaba ka go tsenya baša mo tirong tsa tirelo ya setšhaba go oketsa thebolo ya ditirelo, rotloetsa tshwaragano ya loago le go thusa baša ba ba sa direng go bona bokgoni jo bo amanang le tiro fa gape re tlhagisa semelo le bokgoni jwa boeteledipele. Go baša ba ba sa direng le ba ba senang bokgoni, lenaane le tlamela banna le seabe tšhono ya go ithuta bokgoni jwa thekinikale yo bo tlhokegang go fetogela mo lefatsheng la tiro, thuto, kgotsa kgwebo. Gareng ga 2016/17 le 2018/19, lenaane le fitlhetse baša ba ba fetang 127 000. Go tokafatsa kgokagano, go neelana ka didirisiwa le go oketsa phitlhelelo ya NYS, Letlhomeso la Bosetšhaba la Tirelo ya Baša le ne la tlhagisiwa le go rebolwa ke Kabinete.

Gape, malebana le go nna le seabe ga baša mo ditlhophong, go nnile le koketsego mo ikwadisong ya batlhophi go ralala ditlhopho tsothe tsa dingwaga tsa baša mo ditlhopheng tsa pusoselegae tse di neng di tshwerwe gareng ga 2006 le 2016, le ditlhophokakaretso tse di neng di tshwerwe gareng ga 2009 le 2014. Se se kgaatlhang, dipalo tse di kwadilweng tsa moragonyana tsa Khomišene e e Ikemetseng ya Ditlhopho (IEC) ke batlhophi ba ba ikwadisitseng ba ba fetang ba le 500 000 ba bantšhwa, moo ba ba fetang 81% ba ne ba le kwa tlase ga dingwaga di le 30. Go dira bonnete jwa gore baša ba tsaya boeteledipele go netefatsa ponelepele ya Molaotseo, bukatiro le dibukana tse di mo Molaotlhomong wa Maikarabelo, folaga ya Kopano ya Aforika (AU), folaga ya Aforikaborwa, le dikao tsa bosetšhaba tse di neng di a tlhagisiwa le go phatlaladiwa kwa dikolong. Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso le santse le kwa pele ka maiteko a go aga boitshupo tsa bosetšhaba le go rotloetsa kopano. Le fa go le jalo, tsona di santse e le megopolo e e lekanyeditsweng ka e sa akaretse dibaka tse dingwe tse di tlhomameng le tse di sa tlhomamang, go akaretse didirisiwa tsa dijithale tse baša dirisang ditshwanelo le maikarabelo a bona a boagi.

Tlhabololo ya baša e ne ya tsenngwa go ya ka tlamelo ya NDP e e tsamaisiwa sentle le ditheo tsa puso tse di gokagantsweng ka nonofo go netefatsa sedirisiwa se se nonofileng le se se tsibogang sa tlhabololo ya baša. Mo lephateng la baša, ditheo tse di tlhophilweng tse di reboletseng bogolo baša ditirelo mo tshegetsong ya tlhabololo e e feletseng, tshwaraganeng le e e tsweleng, tsona ke: Khomišene ya Bosetšhaba ya Baša (NYC) le Dikhomišene tsa Diporofense tsa Baša, Lekgotla la Aforikaborwa la Baša (SAYC), e e leng mekgatlho o mogolo wa mekgatlho ya baagi, Umsobomvu Youth Fund (UYF), Yuniti ya Baša kwa DWYPD, Setheo Bosetšhaba sa Tlhabololo ya Baša (NYDA), diyuniti dikantoro tsa baša mo maphateng othe a puso, le Setlhopho sa Tiro sa Baša kwa Kantorong ya ga Poresidente (PYWG). Maikarabelo a DWYPD e tla nna go gokaganya le go lebelela tiriso ya NYP 2030.

Tswelelopele e e dirilweng ka go tlhama ditheo tsa tlhabololo ya baša e akaretse tlhabololo ya dipholisi le ditogamaano tsa baša tsa bosetšhaba le diporofense, tshegetso, tlamela sebaka sa go nna le seabe ga baša mo ditsewetsong tsa tlhabololo, tlhola ya ditiro, tlhabololo ya bokgoni, tebelelo le tlhatlhobo ya tiriso ya manaane a baša, le go rulaganya ka kopanelo. Kgatelopele e e botlhokwa e ne e le tlhabololo ya Dipholisi tsa Bosetšhaba tsa Baša tsa 2009-2014 le 2015-2020, tse di neng di kaela baamegi ba tlhabololo ya baša ka ditlapele tsa pholisi mo lephateng. Sa bofelo, letlhomeso la Tebelelo le Tlhatlhobo (M&E) le le tlhagisitsweng go sala tswelelopele morago ka ga tiriso ya pholisi le tlamela setlhopho sa ditekanyetso tse di dirisitsweng go lekanya gore a ditiro tsa tlhabololo ya baša di fitlhelela dipholo tse di elediwang le gore di tlhoka go monaganngwa le tiriso ya pholisi.

5. DIKGWETLHO TSE DI TSWELELANG TSE DI AMANG BAŠA

Ka ntlha ya mabaka a nako e e fetileng le mabaka a a tlhotlhelediwang ke loago mo ditlhaloganyong kgotsa mo maitsholong a batho le a ikonomiboago a a amang bontsi jwa malapa a Aforikaborwa, baša ba lebane le dikgwetlho di le dintsi tse di ka lebiswang mo botlhokong jwa gareng ga lotso jo bo golaganngwang le kgethololo, go se lekalekane go go tsweleng, khumanego, kgethololo ka bong, le kgethololo. Go se lekalekane go go na le dipholo tse di sa siamang gonne lebaka lengwe le lengwe le isa go le lengwe. Sekai, khumanego ya batsadi le kgathelelo maikutlo di dira gore go nne le kotlo e e sa lekanang le phitlhelelo e e bokoa ya kgolo ya bana le tlhokomelo kwa gae, di dira gore go nne le dipheho tse di bokoa tsa tlhaloganyo le maitsholo mo baneng tse di amang tiragatso kwa sekolong le gore di ka dira gore go nne le dikelo tse di kwa godimo tsa go tlogela sekolo. Bana ba ba tlogetseng dikolo ba ka se ikwadisi kwa ditheong tsa thuto e kgolwane mme ba le bantsi ga ba na phisego go ikwadisa kwa dikholetšheng tsa Thuto le Katiso tsa Setšhaba (CET) se se dira gore go nne le kgonagalo e e kwa tlase ya go bona ditiro. Baša ba ba nang le bogole ba lebane le dikgwetlho tse dintsi tsa dikgoreletso tsa setheo mo thutong le mo ditšhonong tsa ditiro mo matshelong a bona ka kakaretso.

5.1 Dikelo tse di kwa godimo tsa tlogelo ya sekolo le phetogo e e kwa tlase ya go tloga kwa sekolong go ya kwa tirong

Kabelo e kgolo mo khumanegong, go se lekalekane, botlhokatiro gareng ga baša ba Aforikaborwa ke maemo a a kwa tlase

a phitlhelile ya thuto le bokgoni. Dipalopalo tsa puso tsa semmuso di bontsha dikelo tsa tlogelo ya sekolo ke barutwana di oketsegile go tloga ka Setlhophsa sa 9 go ya kwa godimo, di fitlha go palo e e batlileng e lekana le 12% mo ditlhopheng tsa 10 le 11 ka bobedi.⁴

Phesente ya batho ba ba nang le dingwaga di le 20 le kwa godimo ba ba nang ba se na thuto e fokotsegile go tloga go 11,4% ka 2002 go ya go 4,5% ka 2018, fa ba ba nang le bobotlana dikwalo tsa Setlhophsa sa 12 e oketsegile go tloga go 30,5% go fitlha go 45,2% ka paka e e tshwanang. Palo e e batlileng go nna pedi-tharong (66.4%) ya baithuti ba e ne e le Bantsho, 22.3% e ne e le Basweu; 6.7% e ne e le Bammala mme 4.7% e ne e le Maintia kgotsa MaAsia. Baša ba Aforika, bogolo, ba kgaphetswe kwa thoko mo maphateng a a kwa tlase a bokgoni, e seng fela ka ntlha ya tlhalelo ya bokgoni jo bo tlhokegang le thuto e e bokoa, fela ka ntlha ya tlhalelo ya letlotlo la loago le le ka ba golaganyang le diphatlhatiro.

Dikelo tse di tokafetseng tsa go tsena sekolo di lekannngwa gantsi le boleng jo bo bokoa jwa thuto le go sa tshwane gareng ga topo ya tiro le thebolo. Tsela e ya bokgoni e tletse ka dikgoreletsi tse di tselang kwa tlase phitlhelile e e lekalekanang ya ditšhono tsa tiro.. Bokgoni jwa go itse go kwala le go buisa le go itse dipalo kwa maamong a sekolo sa poraemari bo kwa tlase ga palogare ya boditšhaba. Go tsewa go go kwa tlase le dikelo tsa go falola dipalo le saense kwa Setlhopheng sa 12 di thibela kgolo kwa thutong e kgolwane, bogolo boenjeneri, saense, le boithlamedi.

Diphesente di ka na di le 52 tsa ba ba dingwaga di le 24 mo nago di feditse Setlhophsa sa 12, fela, dipholo tse di boleng jo bo bokoa kwa sekolong sa poraemari di dira go tsena sekololo go go bokoa mo maamong a mangwe a sekolo. Dipalo tse dikgolo tsa barutwana di tlogela thuto ya sekolo se segolwane kwa ntle ga go bona Setifikeiti sa Bosetšhaba se Segolwane (NSC) kgotsa Setlhophsa sa 12, Thuto go ya Pele le Katiso (FET), kgotsa setifikeiti sa Thuto ya Bagolo le Katiso (ABET). Diphesente di ka nna 60 tsa baša ba Aforikaborwa di tlogetse sekolo pele ga Marematlou (Setlhophsa sa 12) kgotsa ga di a falola ditlathlatho tsa tsona tsa marematlou mme ga di na mofuta mongwe wa dikwalo tsa thuto tse di amogelwang. Fa nako e ntse e tsamaya ke fela karolo e nnye ya baša e e fetsang Setlhophsa sa 12 le go tswelletsa thuto le katiso tsa morago ga sekolo se segolwane go bona bokgoni jo bo mo magareng le jwa porofesenale. Ka 2011, ke fela 31% ya baša e e feditseng Marematlou.⁵

Mokgwa wa dintlha di le dintsi o a tlhokega go maatlafatsa thuto ya motheo, fokotsa dikelo tsa go tlogela sekolo, le go oketsa tlamelo ya bokgoni go baithuti. Nngwe ya ditshikinyo tse baša ba neelaneng ka tsona gape e ne e le gore Maforikaborwa a le mantsi a tshwanetse go ithuta ka dipuo tsa bona tsa kwa gae, jaaka patlisiso e bontshitse gore barutwana ba iketla thata le go diragatsa botoka fa ba rutiwa ka puo e ba e itseng thata, se se akaretse puo ya diatla go baša ba ba nang le bogole. Mokgwa o o tshwanetse go tlhola ditsela tse di kgonegang gore ba ba tlogetseng sekolo ba fitlhelile ditšhono tsa thuto ya morago ga sekolo le go netefatsa dikelo tse di tokafetseng tsa go fetsa mo katisong ya bokgoni, fa go ntse go samaganwa ka tlhamalalo le tlhalelo ya bokgoni le maitemogelo a tiro gareng ga baša ba ba ba tlogetseng sekolo le baša ba bangwe ba ba mo tlalelong le ba ba mo kotsing. Mefutafuta ya ditšhono tsa katiso ya bokgoni le tshegetso ya matlotlo go baša ba ba nang le thuto e e kwa tlase le ba ba tsaang kwa malapeng a lotseno lo lo kwa tlase le lo lo mo magareng e a tlhokega. Tshegetsa dikelo go rebola thuto e e boleng jo bo kwa godimo mo maamong a a siameng a go ruta le go ithuta go a tlhokega.

Kganetsano ka ga Setifikeiti sa Kakaretso sa Thuto (GEC) e e tla nnang kamogelo e e tlhomameng ya go fetsa Setlhophsa sa 9 e botlhokwa. Baša tshwanetse go akarediwa jaaka baamegi go tlhatlhoba kgonagalo ya kutlwalo ya setifikeiti le ka moo e tla rotloetsang barutwana go tlogela sekolo gale go feta ka moo go tlwaelegileng ka teng.

Ditshwaelo tse di latelang tse di tswang mo ditshikinyong tsa setšhaba, ka NYP di tlhagisa dikakanyo dingwe tsa dintlha tse di botlhokwa ka mefuta ya baamegi.

"Kgweitho e kgolo e e tsamaelanang le karolelo ya temokerafi (kanamo ya baša) ke gore palo ya baša ba ba tsenang mo tirong (sk. baša ba le 790, 000 ba ba kwadileng ditlathlatho ka 2019), e tswelela go feta thata palo ya ditšhono tse di tlhodiwang ke maphata a puso le poraefete. Se se kaya gore puso e tshwanetse go akanya ditsenogare tse di fitlhelang makgolo a dikete go na le dikete kgotsa masome a dikete a baša" (Tshikinyo ka Mokgatliho wa Baagi)

5.2 Maemo a a kwa tlase a bokgoni le go se tsamaelane ga bokgoni

Mo Aforikaborwa, go fetsa dikwalo tsa morago ga sekolo go tokafatsa thata dikgonagalo tsa go nna le seabe mo tirong, go akarediwa mo ikonoming, phokotso ya khumanego fa bokgoni jo bo mo magareng bo fokotsa go se lekalekane tsa lotseno. Ke fela palo e nnye ya bao ba ba tlogelang sekolo ba ikwadisang kwa dikholetšheng Thuto le Katiso ya Pilediwa ya Thekinikale (TVET) kgotsa e nna le phitlhelile ya katiso nngwe le nngwe ya morago ga sekolo. Le fa dikelo tsa go nna le seabe kwa ditheong tsa FET di godile thata, di santse di sa lekana ka palo le boleng go fitlhelile ditlhoko tsa bokgoni jo bo mo magareng jwa ikonomi. Ka 2018, ke fela baša ba Aforikaborwa 780 000 ba ba nang ba ikwaditse kwa dikholetšheng tsa TVET mme ka 2030, ditsenogare tsa pholisi di tshwanetse go oketsa ikwadiso kwa ditheong tsa ditheong tsa FET>

Bokanakang jo bo bokoa kwa thutong e kgolwane bo ama thebolo ya maemo a a kwa godimo, dialogane tse di nang le bokgoni. Phitlhelile ya thuto le katiso ya morago ga sekolo e lekanyeditswe go ba ba tlogelang sekolo, le bao ba ba fitlhelang ditšhono tseo ga ba ipaakanyetsa tiro go lekane ka ntlha ya boleng jo bo bokoa jwa thuto le katiso tse di tlamelwang. Kgweitho e e

4. <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review.pdf>

5. Branson, N., De Lannoy, A., & Kahn, A. (2019). *Exploring the transitions and well-being of young people who leave school before completing secondary education in South Africa*. NIDS Discussion Paper 2019/11. Cape Town: National Income Dynamics Study, University of Cape Town.

lebaneng thuto ya morago ga sekolo ke go bona ditsela tsa go thusa ba bantsi ba ba tlogetseng sekolo ba ba sa siamelweng ke go tsena ka tlhamalalo mo thutong e kgolwane kgotsa tiro go bona bokgoni. Dipalo tse tse dikgolo tsa baša ba ba tswileng mo thulaganyong ya sekolo pele ga nako, ba ba senang bokgoni jwa porofesenale kgotsa jwa thekinikale, se ba dira gore ba se kgone go thapiwa, ke ka moo 60% ya baša ba ba sa direng ba ba ka fa tlase ga dingwaga di le 35 ba iseng ba dire. Kwa ntle ga tsenogare e e rulagantsweng, ba santse ba ka se akarediwe mo ikonoming.

Le fa kakanyo le tiro ya tlhabololo ya baša e tlhomilwe mo puisanong ya tlhabololo ya batho, go itsiwe go le gonnye ka ga baša ba ba nang le bogole le ka moo ba dirang diphetong go tswa mo bongwaneng go ya kwa bogolong. Tloga mo bongwaneng, batho ba ba nang le bogole ga ba fitlhelele thuto ka go lekana mme ka jalo ba salela morago ka tlhabololo ya bokgoni. Tshekatsheko ya Setšhaba ya 2016 e bone gore 7.7% ya baagi ba Aforikaborwa ba na le bogole jo bo rileng; ka go nna teng ga bogole go le kwa tlase gareng ga baša (gareng ga 2.6% le 3.4% mo dingwageng tse di farologaneng tsa baša). Go nna teng ga bogole bosetšhaba ka jalo go oketsegile gannye go tloga go 7.5% ka 2011 go ya go 7.7% ka 2016. Pholisi ya bana ba ba nang le bogole ke taolelo ya Lefapha la Thuto ya Motheo le Lefapha la Tlhabololo ya Loago. Le fa go le jalo, fa ba fitlha mo maemong a boša ba nna le mathata. Aforikaborwa ga e na molao ka ga bogole mme baša ba ba nang le bogole ba lebane le kgethololo mme ba ka se kgone go fitlhelele thuto ya motheo. Bogole jo bongwe jo bo akaretsang jwa go ithuta ga bo tlhaloganngwe go ya ka setso mme bo dira gore baša bangwe ba nne kwa magaeng a bone mme ba se nne le seabe ka botlalo mo botshelong jwa loago le go tsene ditheo tsa thuto, tshameke, le go ikemela le go nna babatlaliro ba ba matlhagatlhaga.

Baša ba tlhagisitse matshwenyego ka ga go se akarediwe ga baša ba ba nang le bogole mo bogolong jwa manaane le ditiro tsa tlhabololo. Ba boletse gore "*Batho ba ba nang le bogole ga ba akarediwe kwa dikolong le kwa diyunibesithing;*" le gore go na le tlhoko ya "*go tlhama manaane a a akaretsang baša ba ba nang le bogole,*" le "*go netefatsa gore ba a akarediwa mo tlhabololong yotlhe ya baša le mo manaaneng le mo ditšhonong tsa phetogo.*"

5.3 Botlhokatiro jo bo atileng gape jo bo amanang le baša le mowa o o kwa tlase wa bopakagwebo

Botlhokatiro, bogolosegolo gareng ga baša, bo phatlaladitswe e le bothata jwa bosetšhaba ke puso ya borataro ka kelo e e kwa godimo ya botlhokatiro jwa baša bo tlhalosiwa ka go lebelela topo le thebolo. Maemo a a kwa godimo a botlhokatiro gareng ga baša ka gale a dira gore go nne le koketsego ya maikutlo a go se akarediwe le tsielego e e nnang le dikutlwalo tse di sa siamang tsa boitekanelo jwa mmele le tlhaloganyo, se se tlholang maemo a a masisi (De Lannoy, Graham, Patel & Leibbrandt, 2018). Gore naga e tlise phetogo e kgolo le e e bonalang, e tlhoka go ela tlhoko mekgwa ya go fedisa khumanego e e fetisiwang gareng ga lotso. Go nna moša ke nngwe ya dikgato tse di botlhokwa tsa botshelo tse tshetsetso e e lekaneng e ka dirang dipharologano tse tse di botlhokwa. Maikaelelo a a tlhomameng a sepolotiki a tlhokega go fokotsa botlhokatiro ka diphetogo tsa ikonomi le tse dingwe, go netefatsa dipholo tse di siameng tsa pakakhutshwane, pakagare, le pakatelele.

Go ya ka dipholo ta Tshekatsheko ya Kotara ya Badiri (QLFS) ya kotara ya bobedi ya 2020 e e golotsweng ke Dipalopalo tsa Aforikaborwa, kelo ya botlhokatiro ya semmuso e ne e eme go 24.3% fa go bapisiwa le Q1, Se ke ka ntlha ya tlhaloso ya botlhokatiro. Ka kakaretso, botlhokatiro jwa baša bo santse bo le kwa godimo thata. Kelo ya botlhokatiro jwa baša ba ba gareng ga dingwaga di le 25 le di le 34 e ne e feta gabedi eo ya setlhopha sa dingwaga se se gareng ga 45 le 54 (37.3% vs 17.5%) ka Q1 ya 2020. Ka paka yona eo, kelo ya botlhokatiro gareng ga baša ba ba mo dingwangeng tse di gareng ga 15 le 24 e ne e batlile go nna 60%. Botlhokatiro jwa baša bo fitlhetse maemo a a masisi mo Aforikaborwa gape bo santse bo le nngwe ya dikgwetlho tse dikgolo tse di lebaneng le naga. Le fa botlhokatiro jwa basa e se bothata jwa Aforikaborwa fela, baša ba Aforikaborwa ba mo tlalelong thata fa go bapisiwa le lefatshe lotlhe. Pegelo ya Spectator Index e baya kelo ya botlhokatiro jwa baša ba SA mo maemong a a kwa godimodimo mo lefatsheng. Ba le bantsi ba sese ba itemogetse dingwaga tsa kganelo mo go batleng ditiro, mme se se dirile gore ba nne le tsielego e kgolo ya maikutlo le tlhaloganyo.

Bontsi jwa baša bo nyemile mooko ka ditiro mme gape ga ba age bokgoni jwa bone ka thuto le katiso mme ka jalo, ga ba dire, ithute, kgotsa ga ba mo katisong (NEET). Phesente e baša ba ba gareng ga dingwaga di le 15 le 24 ba ba neng ba le mo NEET e ne e eme go 34.1% ka Q1 ya 2020. Se se emela baša ba ba ka nnang dimilione di le 3.5 ba ba dingwaga tse di gareng ga 15 le 24. Go feta fao, go na le pharologano e e tshwenyang ya bong mo kelong ya NEET, e e kwa godimo go basadi go feta eo ya baša ba banna. Fa go bapisiwa le Q4 ya 2019, phesente ya baša ba ba gareng ga dingwaga di le 15 le 34 ba ba neng ba le mo NEET e oketsegile ka 1.1% ke gore, go tloga go 38.9% go fitlha go 41.7% ka Q1 ya 2020. Ka kakaretso, dikelo tse di kwa godimodimo tsa botlhokatiro di bonwa go ba ba dingwaga di le 20-24 ba ba dirang fetogelang go tswa thutong go ya go ba ba tsenang mo tirong, baša ba basadi ba feta baša ba banna, le gore baša ba Bantsho le Bammala ba amega thata go feta baša ba Basweu le ba Maintia.

Baša ba ba nang le bogole ba gaisanela ditiro tseo le baša ba ba senang bogole mme ga gona sedirisiwa se se dirisiwang go tshetsetsa tiriso ya thulaganyo ya palo e e sa fetogeng e e amanang le ditlhopha tse di tlhophilweng jaaka go tlhalositswe mo Molao No 55 wa Tekatekano ya Thapo wa 1998. Ditšhono tsa tiro ka gale di bapadiwa mo bobegakgang jo bogolo mme ga bo tseye tsia bao ba ba nang le mathata a kutlo kgotsa pono. Fa bogole bo sa akarediwa mo ditirong go akaretsa mo lephateng la puso, bangwe ba baša ba ba nang le mathata a pono, kutlo le a mmele ba ka se gaisanele ditšhono tse di teng tsa tiro. Ditšhono tse dintsi tsa tiro di tlhoka gore go gatisiwe Curriculum Vitae (CV) kwa ntle ga go elatlhoko bao ba ba sa kgoneng go dirisa diatla tsa bona go gatisa. Tiriso ya ditekanyetso tse di kgonisang baša ba ba nang le bogole go tshela ka go ikemela le go nna le seabe

6. Mokgahlo wa Boditšhaba wa Mošomo. (2019). Phihlelelo ya Mošmothohlo yeo e tšwelelago mo mošmong. A study based on ILO's global estimates for youth labour market indicators.
7. Dipalopalo tsa Aforikaborwa. (2019). Quarterly Labour Force Survey Quarter 4: 2019. Available at: <http://www.statssa.gov.za/?p=12948>
8. Graham, L. & Mlatsheni, C. (2015) Youth unemployment in South Africa: Understanding the challenge and working on solutions. In De Lannoy, A., Swartz, S. Lake, L. & Smith C. (eds) *South African Child Gauge* 2015. Cape Town: Setheo sa Bana.

ka botlalo mo dintlheng tsotlhe tsa botshelo di tshwanetse go diriwa setlapele.

A a latelang ke mabaka a a dirileng gore baša ba nne le seabe se se kwa tlase mo ikonoming e kgolo mo Aforikaborwa:

- Ikonomi ya SA e itemogetse kwelotlase ya ikonomi go tloga ka 2014, ka kelo ya kgolo ya ikonomi ngwaga-ka-ngwaga e santse e le kwa tlase ga 2%. Kwelotlase e e ka golaganngwa thata le bokhutlo jwa koketsego ya dithoto ka 2011, kwelotlase ya go dirisa madi ga setšhaba le peeletso le magatwe a bobodu kwa ditheong tse di botlhokwa tsa puso tse di tswelolang go ama boikanyo jwa babeeletsi ka tsela e e sa siamang. Go isiwa tlase ga gajaaa ga ikonomi ya SA ke ditheo tse di kalang keretiti go etegetsa dilo pele.
- Tswelolepele mo tlihabololong ya ikonomi e kgorelediwa ke tiriso e e bokoa ya pholisi ya ikonomi, tiragatso e e bokoa ya ditheo tsa semolao tse di tlhomilweng go itlhaganedisa tlihabololo ya ikonomiboago, tliaelo ya tshwaragano le kgokagano ya letlhomiso la pholisi le le teng. Sekai, letlhomiso la ikonomi e nnye ga le is e le tshegetse kgolo e e tswelolang le tlholo ya ditiro. Dikgwetlho tse dingwe ke gore molato wa puso o ntse o tlatloga ka kgagamalo, dipoloko ka maphata a poraefete le puso ka bobedi di santse di le kwa tlase thata, ka jalo di thibela kgolo.
- Kgatelopele e e bonako ya thekenoloji e nnile le kutlwalo e e sa siamang mo tirong, bogolosegolo mo maphateng a tlhagiso a ikonomi ya Aforikaborwa ka ntlha ya metšhini. Koketsego ya gajaana ya 4IR e tlhagisa tšhono le kgwetlho ka e na le kgonagalo ya go kgoreletsa intaseteri nngwe le nngwe ka metšhini e e dirang tiro, e e tlhokang dipaakanyo mo dithulaganyong tsa tiro. Baša ba le bantsi ga ba na bokgoni jwa go lekanya/nyalanya thulaganyo ya mmara wa tiro e e tsamaisiwa thata ka thekenoloji le le go ikaega ka bokgoni jo bo kwa godimo. Botlhokatiro jwa baša bo baya tlihabololo ya bokgoni jo bo tlhokegang go ya pele go tswelotse kgolo ya ikonomi.

Go ya ka Dipalopalo tsa SA, bontsi jwa baša ba Aforikaborwa gantsi bo wela go e le nngwe ya ditlhopha tse tharo tse di latelang: go sa rutega, botlhokatiro, le go sa thapege. Le baša ba ba nang le dingwaga di le dintsi tsa go tsena sekolo ga ba na tšhono ya go thapiwa go feta bagolo ka ntlha ya tliaelo ya maitemogelo a a maleba a tiro. Se se lemogilweng ke gore baša dikwalo tsa thuto e kgolwane ba na le tšhono e e botoka thata ya go bona tiro kwa ntle ga gore thuto ya bona le bokgoni ga di nyalane le topo ya tiro. Go ela tlhoko maemo a peeletso mo thutong ya motheo le mo thutong e kgolwane, baša ba Aforikaborwa ba ba tswang mo thutong ba se na bokgoni le bao ba ba nang le bokgoni jo bo sa tlhokegang ka dipalo tse di kwa godimo mo ikonoming le mo diintasetering ba ka ungewelwa mo ditsenogareng tse di totlhweng tse di dirisiwang go sa le gale go tsamaisa pono ya bokgoni mo tirong le bokgoni jwa bopakagwebo. Dipalopalo di bontsha khudugo ya baša ba ba gareng ga dingwaga di le 15-29 gareng ga diporofense bogolo kwa ditropokolong kwa Gauteng le diporofense tse dingwe tse di jaaka KwaZulu-Natala le Kapa Bophirima go tswa kwa mafologaeng thata ba batla ditšhono tsa ikonomi, ditiro, le botshelo jo bo botoka. Bafudugi ba baša ba lebane le dikotsi tsa go wela mo serai sa khumanego ya ditropo ka ntlha ya tliaelo ya tshegetso ya loago ka nako ya diphetogo; ka jalo, go tshwanetse go nne le ditsenogare tse di dirang le tsa mefutamentsi go samagana le maemo a a totobetseng, dikotsi, le ditlalelo tsa bafudugi ba baša. Baša ba basadi le basetsana ba beetswe kwa thoko, ka ba le palo e kgolo ya batswasetlhabelo ba go utswiwa ka go jewa ntsoma mo ikonoming le ka thobalano.⁹

Ditshwaelo tse di latelang tse di tswang mo ditshikinyong tsa setšhaba, ka NYP di tlhagisa dikakanyo dingwe tsa dintlha tse di botlhokwa ka mefuta ya baamegi:

"Ka go tlhoka lesego, baša le bakaulengwe ba SMME ka kakaretso ba kgaratlhile ka metlha go fitlhelela matlotlo a SEFA [Setheo sa Matlotlo sa Dikgwebopotlana], ka ntlha ya melao ya semmuso le ditlhokego tse dikgolo le dipampiri tse di tlhokegang tse di jang madi a le mantsi gore di rulaganngwe. Se se akaretse phitlhelelo ya babalatlotlo go kwala ditekanyetso tsa matlotlo le go tlhama diporojeke tse di maatla tse di tlišang katlego. Ka jalo, ditlhokego le mekgwa ya dikopo e tshwanetse go tlihabololwa". (Tshikinyo ka MMasepala, 16 Mopitlwe 2020).

Go tlaleletsa, koketsego ya gajaana ya 4IR e na le ditlamorago mo isagong ya tiro go baša, tiriso ya dithulaganyo tsa thuto, le dipholisi tsa intaseteri. Fa go na le diponelopele tse dikgolo tsa dikgoreletso mo thulaganyong e e tlwaelegileng ya tiro le dithulaganyo tsa bogologolo tsa thuto, go na le tšhono ya tlholo ya ditiro. Ka jalo, go na gape le tlhoko ya go aga bokgoni jwa 4IR gareng ga baša go ya ka 'Inthanete ya Intaseteri ya Dilo' go dirisa melemo ya 4IR. Tlhagiso e e latelang e e tswang mo ditshikinyong tsa setšhaba ka NYP di tlhagisa dingwe tsa dintlha tse di botlhokwa ka mefuta ya baamegi:

"Ditswelolepele le ditlhabololo tse di tlhophilweng jaaka 4IR di tsaya ditiro le fa re tshegetsa ditlhabololo tsa thekenoloji le tse dingwe, jaaka baša re ka belaela tlihabololo e e re amang ka tsela e e sa siamang". Tshikinyo ka mokgatlho wa bosetšhaba wa baša ka 2020.

E tlhagisa gape ditšhono tse dintšhwa. Tshedimosetso e kgolo e bonala e le gouta e ntšhwa kgotsa oli e ntšhwa. Tshedimosetso ke sekongtshi se se botlhokwa mo boithlameding le mo tlihabololong ya ditharabololo tse di ka ga maikemisetsa go batho le ditšhaba. Go nna botlhokwa gape gore e fitlhelwe ke tse e ka nnang boithlamedi, abelanwe le go fitlhelwa mo metheong e e fitlhelegang bonolo.

Mathata a Covid-19 le o ne a etegeditse maemo a botlhokatiro jwa baša mo Aforikaborwa. Ikonomi le yone e ne e sa gole sentle, le tswalelo, e neng e kopane le go isiwa tlase ga dikelo tsa keretiti, di ne di rata go gagamatsa tlholo ya ditiro le tswelotso ya dikgwebopotlana bogolo. Ka Seetebosigo 2020, ditlamo tse dintsi di ne di a itsise dithulaganyo tsa go fokotsa badiri go akaretse

9. <http://www.statssa.gov.za/?p=12362>

dikgwebo tsa puso, ditlamo tsa diphofu le kago, boitumediso, boitapoloso, le diintaseteri tsa thelesetso. Mo dintlheng tse dingwe, dikgwebo di tswalela leruri. Dikgwebopotlana tse dipoelo tsa tsona di tlogileng di tla amega thata.

Go botlhokwa go se akanye gore bapakakgwebo ba baša ba banna le basadi, kgotsa ditlhophu tse di farologaneng tsa merafe di na le dikgwetlho tse di tshwanang le maatla a tshwanang. Mo loagong le bogolo, basadi ba bantsho ba sa akarediwang mo ditlwaelong tsa loago, setso le tlwaelo, maiteko a kgethegileng a tshwanetse go diriwa go netefatsa kakaretso e e fetang tlamelo ya ditšhono tse di tshwanang go baša ba banna le basadi.

5.4 Diphetho tse di bokoa tsa boitekanelo jwa mmele le tlhologanyo

Baša ba ba itekanetseng ba ka thusa le go abelana mo kgolong ya ikonomi ya naga. Mo Aforikaborwa, go botlhokwa go samagana le dikgwetlho tse di tswelelang tsa boitekanelo le tshiamo ya baša go akaretse malwetse a tshelwanang, ditshwaetso tse di fetisiwang ka thobalano (diSTI) le diphetho tse di sa siamang tsa boitekanelo jwa thobalano le ikatiso, mathata a boitekanelo jwa tlhologanyo le makoa a go dira ka ntlha ya tirisobotlhaswa ya ditribatsi, khumanego, tshotlakako, gape le tirisodikgoka le dikgobalo. Se e leng nnete gape ke gore tirisobotlhaswa ya ditribatsi e ka nna lebaka la bolwetse jwa tlhologanyo kgotsa kgobalo. Nngwe ya matshwenyego a botlhokwa a boitekanelo a tlhokomologwang ka gale ke molwetse jwa mafatla (TB), le fa e le nngwe ya malwetse a tshelwanang a itlhomileng kwa pele a tlholang loso gareng ga baša. Go ya ka Dipalopalo tsa Aforikaborwa (2018:40), in 2016, bolwetse jwa mafatla e ne e le tlhlo ya loso e e itlhomileng kwa pele mo setlhopheng sa dingwaga tse di gareng ga 15 go fitlha go 25, bo tlhodile dintsho di le 7,0%. Bo ne bo latelwa ke mogare wa bolwetse jwa *human immunodeficiency* (HIV) (bo bo tlhodile dintsho di le 5.7%). Le fa go na le maemo a fokotsegang a boimana jwa baša ba ba dingwaga tse di kwa tlase gareng ga go nna teng go gontsi ga HIV gareng ga baša ba ba dingwaga tse di kwa tlase mo Aforikaborwa, dikelo tsa boimana jwa baša ba ba dingwaga tse di kwa tlase di santse di le kwa godimo thata. Go ya ka Setheo sa Ditšhabakopano sa Aids, ka 2018, ditshwaetso tse dintšhwa tsa HIV gareng ga baša ba basadi ba dingwaga di le 15 go ya go di le 24 di ne di feta gabeli go tseo tse di gareng ga baša ba banna (ditshwaetso tse dintšhwa di le 69 000 gareng ga baša ba basadi, fa go bapisiwa le 25 000 gareng ga baša ba banna). Ka kakaretso, basadi ba ne ba na le dikelo tse di kwa godimo tsa HIV go feta banna. Go nna teng ga HIV gareng ga batho ba ba dingwaga di le 15 go ya go di le 49 mo Aforikaborwa e ne e le go 20.6%, 26.3% gareng ga basadi le 14.8% gareng ga banna ka 2018. Pharologano mo go nneng teng ga HIV ka bong e ne ya bonwa thata gareng ga baša ba bagolo ba ba dingwaga di le 20 go ya go di le 24 mme e ne e le gararo go feta gareng ga basadi go feta banna. Kanamo ya leroborobo la Covid-19 e tlhagisetse baša ba ba tshelang ka HIV morwalo wa malwetse o o seng kana ka sepe.¹⁰

Bosupi jo bo tswang mo ditlhatlhobong tsa gajaana tsa maemo a tshiamo ya baša a mmele, le tlhologanyo bo bontsha gore go na le tirisobotlhaswa ya didirisiwa tse di tlholang go ikaega ka tsona: ditribatsi, tagi, motsoko, tagi ke yona e e dirisiwang botlhaswa thata mo Aforikaborwa. Lefapha la Tlhabololo ya Loago le itsisitse Thulaganyo e Kgolo ya Bosetšhaba ya Diritibatsi, le matsholo a bosetšhaba a jaaka 'Ke Moja' go thibela le go fokotsa tirisobotlhaswa ya didirisiwa tse di tlholang go ikaega ka tsona, fela ditsenogare tse di nnile le kutlwalo e nnye. Thulaganyo e Kgolo ya Diritibatsi e e rebotsweng ke Kabinete ya 2019-2024 e solofeditse phetogo e kgolo le kgokagano e e tokafetseng go fedisa tirisobotlhaswa ya ditribatsi le didirisiwa ke baša. Bothata jwa ditheo tsa kalafo tse di sa lekanang, ke fela ditheo di le lesome (10) tsa kalafo tsa bosetšhaba tse di dirang naga yotlhe, bo tlhagisa gore baša ba ba mo dingwageng tse di kwa tlase ba ba dirisang ditribatsi botlhaswa ga ba kitla ba alafiwa mme ba tla nna bagolo ka diphetho tse di se kitlang di busediwa morago tsa tirisobotlhaswa ya ditribatsi. Gape go na le tiriso e e bokoa ya Thibelo Molao 70 wa 2008 wa Thibelo le Kalafo ya Tirisobotlhaswa ya Diritibatsi, bogolosegolo malebana le tlamelo ya go laola ditheo tse di sa kwadisiwang tsa kalafo ya tirisobotlhaswa ya ditribatsi. Molao o a tlhabololwa mme o tla rotloetsa thibelo le tsenogare ya gale. Go feta fao, go thata go lekanyetsa kutlwalo ya ditsenogare, gonne go na le tlhalelo ya tebelelo le tlhatlhobo e e ka ga tshedimosetso e e aroganeng ya dingwaga. Go na le dipego tsa dikgwetlho tse dintšhwa le tse di tlhagelelang tsa tiriso ya ditribatsi tse dintšhwa tse di seng ka fa molaong, kgeriso e e oketsegileng ya inthanete le pogiso ka thobalano ke batlolamolao ba inthanete ka ntlha ya tiriso e e oketsegileng ya inthanete ke baša. Tiriso e tla tlhoka baamegi ba ba jaaka Lefapha la Tlhabololo ya Loago, Bothati jo bo mo Magareng jwa Diritibatsi, Lefapha la Boitekanelo, Lefapha la Thuto e Kgolwane le Katiso, le makgotla a bothati jwa tagi a bosetšhaba le diporofense go beeletsa mo boitekanelong jwa setšhaba, manaane a a ka ga ditshwanelo le phokotso ya tsheny. Fa go lebelelwa ditlhotlheletsi di le dintsi tsa kotsi ya go dirisa tagi le ditribatsi le go tsaya maele mo ditsenogareng tse di teng go akaretse tseo tse di dirisitsweng ka tsibogo ya bosetšhaba ya Covid-19.

Tirisobotlhaswa ya dirisibatsi e tsenya boitekanelo jwa baša mo kotsing gape e ka tlhola mathata a loago a jaaka tirisodikgoka, bosenyi, kgaoganyo ya malapa e le baša batswasetlhabelo le batlolamolao ba tirisodikgoka. Baša ba itemogela tirisodikgoka mo bongwaneng go fitlha mo dingwageng tse di simololang tsa boša ka mokgwa wa maitemogelo a bongwana a sa siamang a a ba amang mo mafelong a farologaneng. Maitemogelo a sa siamang a bongwana gantsi a dira gore go nne le maitsholo a tirisodikgoka moragonyana mo botshelong mme tirisodikgoka e na le kutlwalo e e sa siamang mo loagong. Se se bonala mo tirisodikgokeng ya baša (go lwa ka diatla, digongwana, le maitsholo a thobalano ya kgapeletso). GBV le Dipolao tsa basadi ke kgwetlho e e golang e e sa lekaneng e e amang baša ba basadi. Go ya ka Tona ya Sepodise, ka Mopitlwe 2020, dikgetsi tse di begilweng tsa GBV di ne di le 37% kwa godimo go feta tse di begilweng ka 2019.¹¹

Kelo e e oketsegileng ya GBV le tirisobotlhaswa ya ditribatsi e etegeditswe ke maemo a Covid-19. Fa naga e ne e dirisa ditekanyetso tsa thibelo go fokotsa kanamo ya mogare, go ne go tswetswe dikolo, ditiro tse di dirang lotseno le ditirelo tse

10. South African National HIV Prevalence, Incidence, Behaviour and Communication Survey, 2018

11. <https://www.dailymaverick.co.za/article/2020-04-09-is-gender-based-violence-not-a-serious-and-violent-crime-minister-cele/#gsc.tab=0>

12. <https://www.businesslive.co.za/bd/national/health/2019-09-09-sa-men-four-times-more-likely-to-commit-suicide-than-women-who-report-finds/>

di bothokwa. Tse tsotlhe di ne di a dira gore basadi le basetsana ba bogisiwe ka thobalano, betelelwe le tirisodikgoka ka balekane. Go ka nna gape le dikelo tse di kwa godimo tsa malwetse a a tlwaelegile a boitekanelo jwa tlhologanyo a a jaaka kgathelelomaikutlo, tlhobaelo, le maemo a a kwa tlase a go itshepa fela ga a tlhologanngwe sentle gape thuso ga e teng. Ka 2019 Mokgatlo wa Lefatshe wa Boitekanelo o begile Dikelo tse di kwa godimo tsa go ipolaya (go akaretsa dikakanyo tsa go ipolaya le go leka go ipolaya) mo 12.8 ka 100 000 ka 2016 ka banna ba Maaforikaborwa e le bone ba leng mo kotsing e e kwa godimo ya go ipolaya go feta basadi.¹²

Baša ba ba senang magae, ba ka gale ba bidiwang 'bana ba mo mmileng' ba tlhagisa matshwenyego a a golang a a golaganngwang thata le ditikologo tsa kwa gae tse di sa tshegetseng tshiamo ya bana. Go lemogilwe gore tiragalo e e tletse thata jwa ditropokgolong, fa go bapisiwa le mafelomage, kwa ditlwaelo tsa loago tsa setšhaba le Ubuntu di santsi diragadiwa. Dikarolo tsa baša ba ba senang magae ke kwa godimo kwa ditropong ka baša ba fudugela kwa ditropokgolong go batla ditšhono kwa ntle ga dikgokagano tsa malapa go ba thusa. Dipatlisiso ka ga go tlhoka magae di bone go nna teng go go kwa godimo thata ga maitemogelo a a masisi ka nako ya bongwana ka ntlha ya go se gole kwa gae kgotsa go tšhaba kwa gae. Tsela e le nngwe ya go samagana le ntlha e ke go kopanya baša ba ba ba senang magae le go leka go ba tsosolosa le go ba neela bokgoni. Letlhomeso la pholisi le laolela Lefapha la Tlhabololo ya Loago go tlhagisa le go tsamaisa tiriso ya diporotokolo tse di maleba tsa gareng ga maphata tse di amanang le phokotso ya khumanego, maatlafatso ya malapa, tshireletso ya bana le tlhabololo ya baša, go netefatsa gore thibelo le manaane a tsenogare ya gale a dirisiwa go ralala maphata. Ditlhopho tse di farologaneng tsa baša ba ba mo tlalelong jaaka bao ba ba senang magae a a lekaneng (ba ba senang magae le ba ba nnang kwa mannong a a sa tlhomamang) ba tlhoka go lebelelwa, go diriwa diteko, le go alafiwa ka nako ya maroborobo.^{13,14}

5.5 Diintaseteri tse di iseng di dirisiwe tsa setso le boitlhamedi

Metshameko le ditiro tsa setso di ka tlhola baagi ba ba itekanetseng, le ba ba matlhagatlhaga, go tsenya maikutlo a tlotlomalo ya setšhaba, mme ka jalo di abelana mo tshwaraganong ya loago le phetogo ya ikonomiboago. Maphata a a na le bokgoni jwa go abelana mo kgolong ya ikonomi mo Aforikaborwa gape a kgatlha baša ba Aforikaborwa thata. Go na le tlhoko ya go lebelela mo go boneng melemo e megolo mo manaaneng le mo diitshimololelong tse di teng le tse di rulagantseng tsa metshameko, boitapoloso, le botsweretshi le setso. Maphata a a na le bokgoni jwa go tlhagisa le go godisa bokgoni, tlamela ditšhono tsa tiro le bopakagwebo, le go abelana mo kagong ya setšhaba gareng ga baša. Maphata a metshameko le boitlhamedi a tshwanetse go lebelela mo go nneng le seabe ga bontsi le go tota ditlhoko tsa baša, bogolosegolo mo thutong le mo tlhabololong ya bokgoni, tlhola ditšhono tsa tiro le go rotloetsa dipheho tsa boitekanelo naga yotlhe. Seabe sa setso, tlhabololo le thotloetso ya ngwaoboswa mo tshwaraganong ya loago le mo diintasetering tsa boitlhamedi se tlhalositswe mo mafelong a setlapele a pholisi.

Leroborobo la Covid-19 le senotse dikgwetlho di le dintsi tsa badiragatsi le intaseteri yotlhe ya boitlhamedi. Bontsi jwa bone ga ba na dikonteraka tsa kwa ditirong, tshegetso ya bothokatiro, diphešene, le dithulaganyo tse dingwe tsa tshegetso. Ditsibogo tse di dirang tsa leroborobo le didirisiwa tsa peomolao di tlhoka go dirisiwa go thusa badiragatsi le go thibela go jewa ntsoma.

5.6 Go senya dikgolagano tsa loago le boagi jo bo matlhagatlhaga

Baša mo ba tlhagisa boitshupo jo bo raraaneng jwa tikologo e e nang le masaledi a kgethololo le go se lekalekane mo ntlheng e nngwe, le loago la morago ga temokerasi mo ba solofetsweng go diragatsa ditshwanelo tsa boagi mo ntlheng e nngwe. Go ya ka dipalopalo tsa SA tsa go Busa, Tshekatsheko ya Polokesego ya Setšhaba le Boisiامي ya 2018/19 ke fela go feta batho ba le robedi go ba le lesome ba ba leng motlotlo kgotsa motlotlo thata go nna Maaforikaborwa, le e ka nna halofo ya baagi ba ba leng motlotlo thata go nna Maaforikaborwa (Dipalopalo tsa Aforikaborwa, 2019). Setšhaba se lemoga bothokwa jwa mefuta ya metheo e megolo ya temokerasi, go akaretsa ditlhopho tse di gololesegile le tse di siameng, tshwanelo ya go kokoana le go dira ditshupetso, go rwala maikarabelo a ditlhopho, kgololesego ya go tlhagisa maikutlo, le itshokelano ya sepolokiti. Ditlhopho tse di gololesegile le tse di siameng di santse di tsewa e le maemo a a kwa godimo thata a temokerasi. Fela, baša ba ikutlwa ba sa akarediwa, bogolo ka ntlha ya dikelo tse di kwa godimo tsa bothokatiro le go sa kgone go nna le seabe mo ikonoming. Tshekatsheko ya go Busa, Polokesego ya Setšhaba le Boisiامي di bontsha diphešente di ka nna di le 13 tsa baagi ba Aforikaborwa di itemogetse kgethololo dingwaga di le pedi pele ga tshekatsheko. Kgethololo ya semorafe e itemogetswe ke bontsi ka 6.8% fa kgethololo ka ntlha ya bong e itemogetswe ke bobotlana phesente ya 0.1%. Go bothokwa go lemoga gore phesente e ka nna kwa godimo kwa mafelong a mangwe a a totobetseng fa go bapisiwa le go nna teng bosetšhaba. Ditheo tsa baša le tse di direlang baša le mekgatlho ya baagi di tlhoka go abelana mo tshwaraganong ya loago ka go akaretsa thulaganyo ya tiro ya bosetšhaba go lwantsha bosemorafe, kgethololo ya semorafe, letlhoo la batswakwa, le go se itshokelane go go amanang le tsona mo manaaneng a tsona gore e dirisiwe. Ka kakaretso, baša ba tlhagisa maikutlo a maemo a a kwa tlase a go tshepa puso le go tlamela ditirelo ga puso.¹⁵

Go samagana le dikgwetlho tse di fa godimo, pholisi e e feletseng ya baša e e lemogang mefutafuta ya baša; lebisana mogopolo mo go tokafatseng thulaganyo ya thuto; oketsa bokgoni le ditšhono tsa ikonomi go akaretsa ditiro le ditšhono tsa bopakatiro go baša; sireletsa baša ba ba mo tlalelong go akaretsa bao ba ba nang le bogole, ba ba seng mo thutong, tirong le katisong; rotloetsa mekgwatshelo e e itekanetseng e e thibelang go nona thata, malwetse a a tshelanwang le a a sa tshelanwang le malwetse a boitekanelo jwa tlhologanyo; le netefaletso ya phitlhelelo ya tshedimosetso ya boitekanelo jwa thobalano le ikatiso

13. Herman, DB, Susser, ES, Struening, EL & Link, BL, 1997. Adverse childhood experiences: Are they risk factors for adult homelessness? American Journal of Public Health 87(2), 249–55. www.ajph.org/cgi/reprint/87/2/24

14. Mokomane, Z. & Makoe, M. 2015. An overview of programmes offered by shelters for street children in South Africa. Child & Family Social Work. <https://doi.org/10.1111/cfs.12251>

15. <http://www.statssa.gov.za/publications/P0340/P03402019.pdf>

le ditirelo tse di sa kgethololeng ka bong, e a tlhokega. NYP ya 2030 e tla tlamela gape thulaganyo go ditheo tsa puso, baagi, lephata la poraefete, le baša ka maiteko a tlhabololo ya baša go akaretsa go maatlafatsa tshwaragano ya loago, tsosoloso ya botho, le go akarediwa mo loagong.

Go ikanya ditheo tse di farologaneng ga baagi tse di abelanang mo go rwaleng maikarabelo, bosenang bofitlha, go nna le seabe mo temokerasing le phitlhelelo mo boisiamsing e santse e le selo se se botlhokwa sa loago la temokerasi mo maloko a tshegetsang dipholisi tsa puso le go abelanang mo go ageng naga ya bona, go akaretsa ka go ithaopa. Fa go latlhegelwa ke go ikanya dipuso tsa bosetšhaba ke setšhaba e le tiragalo e e golang lefatshe lotlhe, go a tshwenya gore mo Aforikaborwa go ikanya thulaganyo ya sepolotiki go tswelela go ya kwa tlase. Se se ka golaganngwa le go retelelwa ga boamaaruri le go go akanngwang ke puso, go akaretsa go nna bonya go samagana le bobodu mo pusong. Tlhaelo e e akanngwang ya bosenangbofitlha le go rwa maikarabelo go abelana mo direng gore baša ba se batle go nna le seabe.

5.7 Tlhabololo ya baša e e senang didirisiwa tse di lekaneng le ditirelo tse di sa gokaganang sentle

Ditherisano le baša di supile dikgwetlho di le dintsi mo sebakeng sa tlhabololo ya baša. Tsona di akaretsa go se tshwaragane ga dithulaganyo tsa tlhabololo ya baša, tlhaelo ya ditaolelo tse di totobetseng, le tlhaelo ya pharologano gareng ga dikarolo tsa sepolotiki le tsamaiso tsa tiro ya tlhabololo ya baša. Gape go na le go se lekane ga didirisiwa tsa tlhabololo ya baša, mo ponalong ya matlotlo le badiri. Fela, tiro ya baša e lebisitse mogopolo thata mo go samaganeng le ntlha ya gore baša ba lebane le dikgoreletsi mo tswelelo peleng ya bosetšhaba. Malebana le se, lephata la tiro ya baša le lebisitse mogopolo mo tlhabolong e e feletseng ya baša ka go ba tshegetsang le go fitlhelela ditlhoko tsa bona le gore ba fitlhelele bokgoni jwa bona go sa kgathalesege dikgwetlho tse ba lebaneng le tsona go ralala dingwaga tsa bona.

Le fa bokgoni jwa baša bo agiwa ka tiro ya baša, lephata le le santse le sa itsiwe le go se amogelwe, le fa le tsamaisiwa ka sedirisiwa sa nonofo le tsibogo ya tlhabololo ya baša. Tiro ya baša e tlhalosiwa e le ditiro tse di ikaeletseng go batla go dira kutlwalo mo bašeng ka maikemisetso a go thusa le go oketsa tlhabololo ya bona ya sebele le ya loago ka go nna le seabe ga boithaopo, le e e tlaeletsang thuto e e tlhomameng, akatemi, kgotsa ya pilediwa; gape e tlamelwa thata ke mekgatlho ya tiro ya baša. Go se nne teng ga letlhomeso la peomolao la tiro ya baša ke phatlha e kgolo ka ntlha ya dikgwetlho di le dintsi tse di lebaneng le baša go ralala botshelo jwa motho, lelapa, setšhaba, le maemo a loago. Patlisiso ka Hlagala (2012), e amana le go tlhagelela ga tiro ya baša mo ditsibogong tsa mathata a loago a a tlhodiwang ke maemo a a rarahaneng a dipolotiki tsa loago. Malebana le se, dikamano tsa tiro ya baša di tlhoka go tlhaloganya go go tseneletseng ga maemo a loago le mekgwa e e farologaneng ka tebelelo e kgolo mo go fetoleleng go tlhaloganya goo mo tharabololong ya mathata a loago a baša.

Tse tsotlhe di dirile gore go nne le poelo e e kwa godimo mme batlhankedi ba le bantsi ba ba nang le maitemogelo a mantsi le phisego ba tlogetse tiro ba batla ditšhono tse di botoka. Se se dirile gore go nne le mathata a baša a a jaaka go tlogela sekolo, tiriso ya diritibatsi, go dira bosenyi, le go tlhoka magae. Baša ba tlhokega go tlhagisa bokgoni jo bo tla ba kgonisang go dira diphetogo tse di atlegileng le tse di fitlhelesegang mo bošeng go ya kwa bogolong mo maemong a bona a loago le a ikonomi le jaaka go tlametswe mo pholising e e teng le mo dithulaganyo tsa setheo. Pampiri e Tshweu ya 1997 ya Tshiamo ya Loago e bonela pele thulaganyo e e golang ya tshiamo ya loago ya puso mo mefuta ya badiri ba tlhabololo, go akaretsa badiri ba baša, ba tla dirisa mefuta ya ditirelo kwa maemong a a farologaneng a tsenogare go samagana le mathata a loago a a ka lekanyang maiteko a tlhabololo ya ikonomi. Mo Aforikaborwa, tsweletso ya go dira tiro ya baša porofesenale e simolotse ka bokhutlo jwa di1980, mme tiro ya baša e ne e akareditswe mo NYP 2015-2020 jaaka elemente e e tshwaraganeng ya mekgwa e e siameng ya tlhabololo ya baša.¹⁶

6. MAFELO A SETLAPELE A PHOLISI

6.1. THUTO E E BOLENG, BOKGONI LE GO NEWA DITŠHONO GAPE

Go beeletsa mo bathong ke peeletso e le nngwe e e botlhokwa thata e naga nngwe le nngwe e ka e dirang. Ga go naga e e fetogetseng ka katlego mo go "tlhabololeng" go ya mo go "tlhabologileng" kwa ntle ga baagi ba ba rutegileng (NDP 2012). Thuto e tshwanetse go letlelela baša go nna le bokgoni le go fitlhelela bokgoni jwa bona. NDP e tlhalosa gore ponelopele ya thuto ya Aforikaaborwa ka 2030 ke gore Maaforikaborwa a tshwanetse go rotloetsa pitlhelelo ya thuto le katiso tse di boleng jo bo kwa godimo ka moo go kgonegang di bonwa ka diphetho tsa go ithuta tse di tokafetseng thata. Tiragatso ya baithuti ba Aforikaborwa mo ditekong tse di tlhomamisitsweng boditšhaba e tshwanetse go tshwantshanngwa le tiragatso ya baithuti ba dinaga tse maemo a tsona a tlhabologo a tshwanang. Thulaganyo ya thuto e tshwanetse go tlamela ditlhopho tse di farologaneng le go ntsha batho ba ba nang le bokgoni jo bo kwa godimo jo bo tsamalanang le ditlhoko tsa mmara ka wa tiro.

Dialogane tsa diunibesithi le dikholeše tsa Aforikaborwa di tshwanetse go nna le bokgoni le kitso go fitlhelela ditlhoko tsa jaanong le isago tsa naga le mekgwa ya lefatshe ya ikonomi, go akaretsa diphetogo tsa mmara ka wa tiro tse di tlhodiwang ke 4IR. Bokgoni joo bo tshwanetse go akaretsa ipaakanyetso tiro, bokgoni jo bo bonolo, thekinikale le jwa bopakagwebo. Thulaganyo ya thuto e tla nna le seabe se segolo mo go ageng loago lo lo akaretsang, lo lo tlamelang ditšhono tse di lekanang le

16. Dutschke, M. (2008) Developmental social welfare policies and children's right to social services. South African Child Gauge – 2007/2008. Children's Institute. University of Cape Town

go rotloetsa baša ba Aforikaborwa go fitlhelela bokgoni jwa bone jo bo feletseng, bogolosegolo bao ba ba nang ba kgapetswe kwa thoko mo nakong e e fetileng ke dipholisi tsa kgethololo, ba e leng batho ba bantsho, basadi, le batho ba ba nang le bogole. Ditotwa tse di beilweng tsa ponelopele di akaretsa lephata la TVET le le akaretsang 25% ya baša ba ba maleba ka dingwaga, se se kaya koketsego ya go tloga ka 705 397 ka 2016 (Lefapha la Thuto e Kgolwane le Katiso, 2018) go ya go baša ba Aforikaborwa ba le dimilione di le 2.5 ka 2030. Go tsewa ga baithuti kwa thutong e kgolwane le thuto go ya pele go tokafetse.

Aforikaborwa e tlhoka badiri ba ba nang le bokgoni go oketsa kgolo ya ikonomi. Bokgoni jo bo akaretsa baenjenere, badiri ba boitekanelo mo ditlhopheng tse di farologaneng tsa tiro go rebola tlhokomelo e e nang le boleng ya boitekanelo, babatlisisi le batlhami go nna le seabe se se botlhokwa mo go tlholeng dikungo tse dintšhwa, le ditiro tse dintšhwa le ditsela tse dintšhwa tsa go tlhola dikungo tse dintšhwa ka tlhotlhwane tlase le ka bokgoni, go akaretsa thebolo ya ditirelelo tsa puso. Motheo mo thutong le mo go ithuteng ke ntlha e e botlhokwa e e sireletsang kgatlhanong le diphetho tse di sa siamang gape o botlhokwa go baša gore ba fitlhelele maatlafatso ya ikonomi. Baša, go sa kgathalesege maemo a bona, ba tshwanetse go tshegediwa go bona thuto e e nang le boleng, le bokgoni go atlega mo ikonoming ya lefatshe.

Go fitlhelela maitlhomong a, tlhabololo ya gale ya bana le thuto, thuto ya motheo, thuto ya morago ga sekolo, le lephata la katiso di tshwanetse go tokafatsa tekatekano mo phitlhelelong ya diphetho tse di boleng mo thutong e e boleng le katiso le go dirisana le maphata a tlhabololo ya loago le bosiamisi mo go tlameleng manaane a a nonofileng a go newa ditšhono gape baša ba ba mo kotsing. Mafapha otlhe a puso go akarediwa le dimmasepala di tshwanetse go nna le manaane a borutwatiro le boithutelatirong, a a tshwanetseng go lebelelwa go ya ka dipalo, go akaretsa, le boleng. Phetogo go tswa mo go ithuteng go ya kwa go nngeng le lotseno e tshwanetse go nna borethe, gore karolelo ya temokerafe e ungwele naga.

Ditsenogare tse di tshikintsweng:

6.1.1 Netefatsa phitlhelelo ya botlhe ya ECD e e boleng le manaane a thuto ya gale go botlhe

- Busetsa, maatlafatsa, le go lebelela tlamelo ya phitlhelelo ya thuto ya pateletso ya Tlhabololo ya Gale ya Bana (ECD).
- Go tokafatsa boleng go ralala dikolo tsotlhe tsa puso go tswala phatlha gareng ga dikolo tsa puso le tsa poraefete.
- Tlamela didirisiwa le tshegetso go barutwana ba ba nang le bogole go nna le seabe mo dikarolong tsotlhe tsa botshelo jwa sekolo le go ithuta.
- Tsenya puo ya diatla le boreile mo thulaganyong ya sekolo go botlhe, go simolola mo maemong a ECD.

6.1.2 Tlhagisa ditikologo tse di bolokegileng tsa go ithuta

- Go netefatsa dibaka tse di senang tirisodikgoka le tse di bolokesegileng go ithuta go baithuti.
- Simolola lenaane la polokesego ya sekolo go netefatsa gore go ruta le go ithuta ga go kgorelediwe ka mokgwa mongwe le mongwe wa go tshosediwa, kgotsa go utlwiwa botlhoko.
- Mafapha a Thuto ya Motheo, le Thuto e Kgolwane le Katiso a tshwanetse go dirisana le SAPS le baagi le baeteledipele ba baithuti ka tshwaraganelo go dirisa ditiro tsa kwa sekolong tse di kgatlhanong le tirisodikgoka le tirisodikgoka e e ka ga bong

6.1.3 Tlhabolola barutabana le go sekaseka kharikhulomo go rotloetsa tharabololo ya mathata, le go nna le bokgoni jwa go thapiwa, bopakagwebo le boitlwaetso/go fetogela go 4IR

- Tila diphetogo tse dinnye mo kharikhulomong kwa maemong a thuto ya motheo.
- Tshekatsheko ya thulaganyo ya thuto le letlhomiso la tlhatlhobo go kopanya kharikhulomo e e fitlhelang maemo a boditšhaba, go akaretsa 4IR gape e na le tiro e e abelatang mo ditlhokong tsa ikonomi tsa naga.
- Katisa barutataba ka mekgwa ya go ruta ya segompieno, e e ka ga thekenoloji.
- Ngoka, thapa, le go tshola/somarela baša mo tirong ya go ruta.
- Itlwaetsa nako ya 4IR ka go oketsa phitlhelelo ya inthanete e e bonako le Wi-Fi go nna le kgokaganyo ya inthanete go kgonisa go ruta kitso ya khomputara le go dirisa inthanete go akaretsa kwa dikolong tse di kwa thoko kwa metsemagaeng, kwa magaeng, le mo ditšhabeng.
- Kopanya melemo e e tswang kwa intasetering ya terounu jaaka nngwe ya dikgontshi tsa diintaseteri tsa boitlhamedi go tlhola ditšhono tsa ditiro go baša.
- Tlhabolola thekenoloji nngwe le nngwe e e tswang mo nageng mo tikologong ya SA go oketsa go ya pele bokgoni jo bo teng mo nageng.

- h) Tshegetsa le go rotloetsa setso se se ratang boithlamedi, tekelelo, le go akanya bopakagwebo go thusa baša go nna banna le seabe ba ba matlhagatlhaga le baeteledipele mo ikonoming ya dijithale.
- i) Dirisa le go tiisa katiso ya bokgoni go baša mo mafelong a 4IR a a jaaka: koloi e e itaolang ka go boela morago, kgatiso ya 3D, botlhalefi jwa maitirelo, diroboto, dirori tse di itaolang, thekenoloji e e dirisiwang go dira diroboto, thekenoloji ya ditshedi, data e kgolo, inthanete ya dilo, thekinoloji ya khomputara e e ka ga khantamo, kgokaganyo ya tlhopho ya didirisiwa tsa inthanete, ditirelo tsa kgaso ka inthanete, bobegakgang jwa pono le kgokaganyo jj. jaaka go tlhokwa ke intaseteri.
- j) Tsenya dirutwa ka tswelolepele tse di jaaka bopakagwebo le e-commerce, temothuo, khomputara, kgwebo ka matlotlo, ikonomi e e tala, bokgoni jwa thekinikale, le ditiro ya diatla go ralala thuto yotlhe.
- k) Barutwana botlhe ba Aforikaborwa ba tshwanetse go ithuta hisetori, bokgoni jwa go akanya go ga boithlamedi le go go botlhokwa, bokgoni jwa go rarabolola mathata, kitso ya go dira ka manaane a khomputara le diroboto, dikgono tsa botshelo, tlhaeletsano, le dipuo tsa fa gae.
- l) Dikolo tsa kwa metsemagaeng di tshwanetse go dirisa lefatshe la selegae la temothuo go ithuta maitemogelo mo temothuong, balemirui ba selegae e le bagakolodi.
- m) Dikholetše tsaTVET le Thuto le Katiso tsa Setšhaba (CET) di tshwanetse go abela manaane a tiro a a amanang le, gareng ga tse dingwe, Togamaano ya Kontinente ya Thekinikale, Thuto ya Pilediwa le Katiso go Rotloetsa Thapo ya Baša (Kopano ya Aforika, 2018). Tlanelo ya bokgoni jo e tshwanetse go tsibogela ditopo tsa intaseteri le ditlhoko tsa tlhabololo tsa naga.
- n) Baša ba tshwanetse go nna le seabe se se botlhokwa mo 4IR le ikonomi e e sediko le diabe tsa boemedi go ralala maphata otlhe a puso.

6.1.4 Dirisa manaane a mefutamentsi ya tsenogare ya gale mo tlhabolong e e itekanetseng ya baša

- a) Lefapha la Thuto ya Motheo le tla tlhagisa ditsenogare tse di jaaka thuto ya balekane; Tlhokomelo le Tshegetso tsa manaane a go Ruta le go Ithuta (CSTL) go tshegetsa barutwana ba ba nang le ditlhoko tsa tlhologanyo go akaretsa didirisiwa tsa dipalangwa tse di bolokesegileng le tse di siameng kwa dikolong tsa metsemagae le barutwana ba ba nang le bogole.
- b) Aba manaane a morago ga sekolo go akaretsa dikhoso tsa Setifikeiti sa Botlhagisi jwa Didirisiwa tsa Tshimologo tse di setseng di le teng mo ikonoming e e tlwaelegileng. Se se ka tshwana le manaane a Microsoft a a ka tsennngwang gale ka bolekanane le lephata la poraefete.
- c) Mafapha a Tlhabololo ya Loago, Thuto ya Motheo, le Metshameko, Botsweretshi le Setso, ka bolekanane le mekgatlho ya baagi le ya bodumedi, a tshwanetse go tlhama le go dirisa manaane a tsenogare ya gale a bana le baša go rotloetsa maikutlo a go itshepa, ditshwanelo le maikarabelo, fa a ntse a godisa go itlotla.
- d) Tsweletsa manaane a tlhokomelo ya morago ga sekolo go tokafatsa tiragatso ya thuto le go samagana le dilo tse di sa siamang tsa loago di ka rebolwa ke batlhankedi ba tlhabololo ya baša ka itshimololelo ya loago. Ditiro di ka akaretsa bofatlhosi, kgakololo, dikgono tsa botshelo le manaane a boeteledipele, kaelo ya boiphedisano le diphontsho, botsweretshi, metshameko le boitapoloso.
- e) Tsenya le go rotloetsa thuto le katiso tsa bopakagwebo kwa dikolong go thusa go tsamaisa tlhabololo e kgolo ya setso sa loago le bopakagwebo jwa tsa tikologo.

6.1.5 Tlanela ditšhono gape go tsamaisa go fetsa le go nna le seabe gape mo ditheong tsa thuto.

- a) Lefapha la Thuto ya Motheo, ka bolekanane le batlamedi ba poraefete le baagi (bogolosegolo mekgatlho e e eteletsweng pele ke baša), le tshwanetse go tshegetsa barutwana ba ba tlhokang ditšhono gape go falola Marematlou. Diporojeke tsa go kwala marematlou gape di tshwanetse go tshegediwa le go phasaladiwa gore baša kwa ditšhabeng tsotlhe ba lemoga gore ba ka bona dikwalo ka dikholetše tsa setšhaba le ditheo tsa thuto le katiso ya bagolo.
- b) Lefapha la Thuto e Kgolwane le Boithlamedi le tshwanetse go tlanela baša ba ba tlogetseng ditheo tsa thuto go ya pele ka ntlha ya mabaka a e seng a thuto, tšhono ya go fetsa dithuto tsa bona go ba kgonisa go gaisana mo mmarakeng o o bulegileng wa tiro.
- c) Baša botlhe ba tshwanetse go fitlhelela ditsela di le dintsi tse di tshegetsang dintlha di le dintsi tsa go tswa go ya kwa katisong ya thekinikale, tlhabololo ya itshimololelo le thuto go ya pele. Baamegi ba ba maleba (DBE & DHSI) ba tshwanetse go tlhagisa pholisi go netefatsa tlhaeletsano e e totobetseng gareng ga dikolo, ditheo tsa thuto le katiso ya bagolo, dikholetše tsa setšhaba le batlamedi ba bangwe ba thuto le katiso. Se se tla letlelela ditsela tse di farologaneng, tse di sa tlwaelegang tse di dumeletsweng go bona katiso.

- d) Baša, bogolosegolo basetsana ba tshwanetse go gakolodiwa go ithuta dirutwa tsa STEM (saense, thekenoloji, boenjeneri le dipalo) ka tebelelo ya tikologo.
- e) Lefapha la Thuto ya Motheo le tshwanetse go tlhama sedirisiwa sa inthanete se se sa jeng sepe se se siametseng ditšhono gape tsa marematlou, le go barutwana ba ba sa kgoneng kgotsa ba ba sa kgoneng go fitlhelela Thuto le Katiso ya Pilediwa (TVET) le thuto ya poraefete. Sedirisiwa seo se ka dira gore thuto ya inthanete e tlwaelege kwa dikolong tse di kgolwane mme se ka fitlhelelwa thata kwa ditšhabeng tse di kwa thoko.

6.1.6 Tlamela kaelo e e tswelelang ya boiphediso jwa thekinikale, tsa thekenoloji, le maphata a tlhagiso a ikonomi

- a) Lefapha la Thuto ya Motheo, Tiro le Badiri le Thuto e Kgolwane, Saense le Boitlhamedi, le NYDA le tshwanetse go netefatsa gore barutwana botlhe ba fitlhelela tshedimosetso e e boleng ya boiphediso le kaelo ya e e lekaneng ya boiphediso. Dipontsho tsa boiphediso di tshwanetse go tlamela tshedimosetso ka ga ditšhono tsa katiso bogolosegolo tsa bokgoni jo bo tlhokegang mo maphateng a tlhagiso a ikonomi (temothuo, botsweretshi jwa boitlhamedi, ICT, bopakagwebo, tlhagiso, bojanala) le dikgokagano ka mmara wa tiro o o fetogang di tshwanetse go diriwa.
- b) Kaelo ya boiphediso e tshwanetse go simolola go sa le gale le go akaretsa bogole gore baša ba kgone go dira ditlhopho tse di nepagetseng tsa dirutwa tse di golaganeng le boiphediso jo ba bo tlhophileng.
- c) Batlamedi botlhe ba tirelo ya inthanete ba tshwanetse go tlamela dikabo tsa mahala tsa data le diwebosaete tse di sa duelweng tsa thuto go baša ba ba tshwanelwang ka bonako go thusa baša go fitlhelela thuto le ditšhono tsa tswelelopele.

6.1.7 Oketsa ditšhono tsa katiso ya bokgoni jo bo boleng jwa morago ga sekolo go botlhe

- a) Mo kgaolong nngwe le nngwe ya thuto go tshwanetse go nna le sekolo se segolwane sa Katiso ya Thekinikale le Pelediwa le matsholo a TVET go tlhatlhosa ditheo tse.
- b) Morago ga thuto, mafapha a a rweleng maikarabelo a thuto a tshwanetse go tlhoma dikolo tsa temothuo tse di gaisang le dikholetšhe mo porofenseng nngwe le nngwe le go maatlafatsa ditheo tse di teng tsa temothuo.
- c) Tsenya manaane a a siameng a dikhoso tse dikhutshwane go baithuti ba ba ikwadisang kwa dikholetšheng tsa TVET ba ba senang dikwalo tsa marematlou kgotsa ba ba tseneng dikolo tsa bana ba ba tswang kwa malapeng a a humanegileng.
- d) Tlhome diakhatemi tse dintšhwa, tse di dirang ka inthanete go tlhabolola bokgoni tse di letlelelang manaane a makhutshwane a mefuta ya bokgoni go baša. Lefelo le ditlhopha tsa loago ga di a tshwanela go nna dikgoreletsi gore di fitlhelwe ke baša.
- e) Puso e tshwanetse go atolosa tiriso ya thuto ya mahala ka tswelelo le go tokafatsa bokgoni le nonofo ya Thulaganyo ya Bosetšhaba ya Thuso ya Matlotlo ya Baithuti.
- f) Dira gore tshedimosetso ya ditšhono tsa thuso ya matlotlo go baithuti go ralala ditšhaba tsotlhe le ditheo tsa thuto ka didirisiwa tse di farologaneng tsa bobegakgang.
- g) Lefapha la Thuto e Kgolwane, Saense le Boitlhamedi le tla tlhagisa thulaganyo e e feletseng ya molato wa nako e e fetileng o e leng kgwetlho go baithuti ba le bantsi.
- h) Ditheo tsotlhe tsa morago ga sekolo di tshwanetse go akaretsa, go netefatsa gore ditshwanelo tsa barutwana ba ba nang le bogole tsa go ithuta di a sirelediwa. Dikholetšhe tsa TVET di tshwanetse go diriwa gore di fitlhelwe ke batho ba ba nang le bogole. Didirisiwa tsa go ithuta le go buisa kwa ditheong tsa morago ga sekolo di tshwanetse go tlamela baithuti ba ba sa boneng le ba ba sa utlwing, go akaretsa didirisiwa tsa dilaeborari.
- i) Lefapha la Thuto ya Motheo le tshwanetse go itlhaganedisa tiriso ya Pampiri e Tshweu ya Thuto ya Ditlhoko tse di Kgethegileng go netefatsa phitlhelelo e e lekanang le e e tswelelang ya thuto go baša ba ba nang le bogole.
- j) Kamano gareng ga dikholetšhe le dikgwebo di tshwanetse go diriwa go netefatsa phetogo ya baithuti ba ba tswang mo setheong sa thuto ba ya kwa ditirong go dira kgotsa go fetsa khoso.
- k) Dialogane tsa baša tse di tswang kwa dikholetšheng tsa TVET le ditheo tse dingwe tsotlhe tsa thuto e kgolwane di tshwanetse go tshagediwa go bona ditiro tsa nakwana go ithuta maitemogelo kgotsa borutwatiro di tshwanetse go maatlafadiwa ke puso le lephata la poraefete.
- l) Oketsa lenaane la borutwatiro la tirelopuso le go kopanya tse mo ditopong tsa mmara wa tiro. Mafapha a puso, diporofense le dimmasepala di tshwanetse go kopanya manaane a borutwatiro mo togamaanong ya tsona ya tlhabololo ya thulaganyo ya badiri le go tlhama tatabeisi e e tlhabolotsweng ya motswedi wa neo o ba tla thapang ka ona fa diphatlhatiro di le teng. Dimmasepala le ditlamo tsa puso kgotsa ditheo le tsona di tshwantse go tlhagisa manaane a borutwatiro le a dialogane jaaka karolo ya ditogamaano tsa tsona tsa maatlafatso yotlhe ya baša.
- m) Atolosa katiso ya baša jaaka badira ka diatla le go dira ka didirisiwa tsa thekinikale ba ba thusang go godisa ikonomi. Thulaganyo ya Bosetšhaba ya Tlhabololo ya Bokgoni (NSDP) 2030 e tshwanetse go dirisiwa go netefatsa gore lephata la poraefete le tlamela katiso kwa tirong.

- n) Dirisa NSDP le go lebelela go rwala maikarabelo ga balekane go netefatsa go thapega go go oketsegileng ga baša le go oketsa tlhagiso ya ikonomi.

6.2 PHETOGO YA IKONOMI, BOKAPAKGWEBO, LE TLHOLO YA DITIRO

Bothhokatiro jwa baša bo ne bo le kwa godimo le pele ga leroborobo la Covid-19. 2020: Tshedimosetso ya GDP ya Q1 le Tshekatsheko ya Paka ya Tiro ya paka yona eo, e supile gore leroborobo le etegedisitse mathata a bothhokatiro go ya pele. Poresidente ya Aforikaborwa o ne a kwala ka Seetebosigo 2020 gore, "Go na le dinako tse di boima kwa pele. Ga go na dipaakanyo tsa ka bonako mme re tshwanetse go nna le nnete ka ga ditsholofelo tsa rona, bogolosegolo ka nako e ikonomi ya rona e tla e tsayang go siama." Ditekanyetso tse di tshikintsweng fa tlase di ikaelela go netefatsa gore tlhabololo ya baša ke setlapele sa pholisi jaaka naga e simolola itharabologelo e e ka ga metheo ya tekatekano le boisihamisi morago ga leroborobo la mogare wa corona.

Baša ba tshwanelwa ke ditiro tse di siameng. Fa go akanngwa mathata a a masisi a ikonomi, ka ntlha ya go se gole ga ikonomi ga dingwagosome tse di fetileng le go etegediwa ke leroborobo, maiteko a go lwantsha go se lekalekane ga nako e e fetileng, bothhokatiro, le khumanego bogolosegolo gareng ga baša ga a atlega. Go ya ka se Poresidente a se buileng, gore "Ga re a ikemisetse fela go busetsa ikonomi ya rona kwa e neng e le teng pele ga mogare wa corona, fela go simolola ikonomi e ntšhwa mo boammaaruring jo bontšhwa jwa lefatshe," pholisi e e tshegetsa phetogo ya ikonomi go netefatsa kaelo e e akaretsang ya ikonomi e kgolo. Ditekanyetso tsotlhe tse di tsosolosang ikonomi di tshwanetse go baya baša mo bogareng, go akaretsa tlhotlheletso e kgolo ya didirisiwa tse maikaelelo a tsona e le go tlhola ditiro tse dintsi. Baša ba ikemiseditse gape ba kgona go nna le seabe mo diporijekeng tse di tshikintsweng tsa didirisiwa tse di oketsang lobelo la tiragatso tsa metsi, dipalangwa, maatla, didirisiwa tsa dijithale, manno a batho, temothuo, tsa dintlha tsa kakanyo, tsamaiso ya porojeke, batlamedi, le tsa tiro. Moša mongwe le mongwe o tshwanetse go fitlhelela ditšhono tse di oketsang ditšhono tsa go bona ditiro tse di nang le bokao. Pholisi gape e ikuela go balekane ba lephata la poraefete go tlhola diitshimololelo tsa ditiro go thusa go samagana le bothhokatiro jo bogolo mo nageng. Dikgato di le pedi tsa bofelo tsa Thulaganyo ya Kagoseša le Itharabologelo ya Ikonomi ya Aforikaborwa di aga ikonomi e e tsweleng ya ikonomi e e maatla, akaretsang ka ditekanyetso tsa phetogo.

Ditsenogare tse di tshikintsweng:

6.2.1 Dirisa Itshimololelo ya go Thapa Baša ya ga Poresidente le Thulaganyo ya Kagoseša le Itharabologelo ya Ikonomi

- Tlhola kgokaganyo ya tsela ya bosetšhaba ya tsamaiso go tlamela batho ba ba batlang tiro ka phitlhelelo ya setlhopho sa motheo sa tshegetso le katiso ya ipaakanyetso tiro go ba golaganya sentle le ditšhono tsa ikonomi.
- Maatlafatsa baša ka bokgoni mo maphateng a a bothhokwa a kgolo go fitlhelela ditšhono tse di jaaka diikonomi tse di tala, matlakala le dijo le go tshegetsa tlhabololo le togamaano ya tse di tshwanetseng go diriwa go bao ba ba setseng kwa morago ka ntlha ya go tlogela sekolo.
- Tsenya ditsela tsa boitlhamelo go tshegetsa bapapakgwebo ka mokgwa o o dirang go tlosa dikgoreletsi setlapele le go tlhola dibaka go thusa dikgwebo go atlega ka go dira data e kgonege le go tota maphata a a siametseng boitlhamelo.
- Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabololo ya Baša (NYDA) le Lefapha la Tlhabololo ya Dikgwebopotlana di tla diragatsa thuso ya matlotlo le tshegetso ya dikgwebo go baša ba le 100 000 ba bapapakgwebo mo dingwageng di le tharo tse di tlang.
- Aba maitemogelo a tiro go baša ka go oketsa Tirelo ya Thapo ya Baša (YES), e e leng bolekaneng jo bo eteletsweng pele ke kgwebo le puso le badiri go thusa baša go bona maitemogelo a tiro go ya kwa mmarakeng wa tiro.
- Dirisa Lenaane la Tirelo ya Baša ya ga Poresidente (PYSP) go atolosa lenaane la Bosetšhaba la Tirelo ya Baša ba ba batlang go boela kwa ditšhabeng tsa bona, go akaretsa mo lephateng la loago le tlhokomelo. PYSP e tla dira jaaka sekopanyi se se dirang mo thutong, tirong, kgotsa diitshimololelo tsa dikgwebo.
- Go tlhola ditiro tse di nang le boleng le tse di nang le bokao go baša, gore ba nne mo bogareng jwa ditsenogare tsotlhe tsa tlhoho ya ditiro.
- Khutlisa tlhokego ya maitemogelo mo ditirong tsa maemo a a kwa tlase go kgonisa baša ba bantsi go tsena mo ditirong le go bona maitemogelo mo tirong.

6.2.2 Tsenya Thuso ya Lotseno lwa Motheo lwa Botlhe go Baša ba ba sa Direng

- Tshegetsa baša le baša ba ba itlhobogileng ba ba batlang ditiro go tsena mo mmarakeng wa tiro ka go tsenya Thuso ya Lotseno lwa Motheo lwa Botlhe - thotloetso e e tshwanang le thuso ya Namolo ya Tlalelo ya Loago la Covid-19 bogolo go tshegetsa baša go fetogela mo ditirong kgotsa mo bopapakgwebong.

6.2.3 Dirisa tse di beetsweng kwa thoko go baša go ralala maphata

- Go thapa baša le bopapakgwebo di tshwanetse go tlhatlosiwa jaaka ditlapele tse di bothhokwa le go thapiwa ke puso le

tshenkelo ya dipeelo thoko tsa baša mo pusong ya bosetšhaba, diporofense le ya selegae.

- b) Puso e tshwanetse go dirisa tshenkelo ya puso le go dirisa le go lebelela tlhokego ya 30% ya dipeelothoko tsa baša go tsena mo dikonterakeng tse dinnye mo dikgwebopotlaneng tse di golotsweng" (EMS) jaaka karolo ya Letlhomeso la Tshenkelo e e kgethegileng go tswelatsa tlhabololo ya dikgwebo tsa baša. Maphata otlhe a bosetšhaba le a diporofense, le dimmasepala di tshwanetse go bega ka gale phesente ya tshenkelo ya tsona e e abetsweng kgotsa e e neetseng dikgwebo tsa baša dikonteraka.
- c) Lebelela tiriso ya melao ya tiro ya Aforikaborwa, e e tlhalosang gore Maforikaborwa a tshwanetse go newa pele ditšhono tsa ditiro. Ka jalo, ditiro ka maphata a a tloang melao eo a tshwanetse go tseelwa dikgato ka go sekisa bathapi ba ba thapang go go seng ka fa molaong batswakwa ba ba senang makwalo.

6.2.4 Dirisa dithulaganyo tse di tokafaditsweng tsa go thapa ga puso tse di tlamelang ditšhono tse di nang le bokao tsa tiro go baša (Togamaano ya go Thapa Bontsi)

- a) Oketsa go nna le seabe ga baša mo dithulaganyong tsa go thapa ga puso go akaretsa gareng ga tse dingwe, Lenaane le le Atolotsiweng la Ditiro tsa Puso, Lenaane la Ditiro tsa Setšhaba, tlamelo ya didirisiwa, Tlamelo ya Ditsela tsa kwa Metsemagaeng, le go Tlhabolola Lenaane kwa godimo ga 50%. Bontsi jwa ditšhono bo tshwanetse go ya go baša (go akaretsa NEET, baša ba basadi, le baša ba ba nang le bogole) mme baša ba ba tshwanetse go rotloediwa go thusa ditšhaba, fa ba ntse ba amogela lotseno le go bona maitemogelo a a botlhokwa a tiro.
- b) Tokafatsa ditshwaragano gareng ga maphata a puso le a poraefete le mekgatlho ya baagi ka maikemisetso a tlhola ya go thapa bontsi.

6.2.5 Akaretsa baša mo phetolong ya lefatshe, tlhabololo ya metsemagae, le mo temothuong.

- a) Lefapha la Temothuo, Phetolo ya Lefatshe le Tlhabololo ya Metsemagae le tla tokafatsa maemo a balemirui ba ba golang le ba bagwebi ka go atolosa temothuo ya nosetso, thapa batlhankedi ba katoloso, etleetsa didirisiwa tsa temothuo le go thusa baša go supa mafelo a a nang le tiro e kgolo, le a a nang le bokgoni jo bogolo le dikgolagano tsa mmara, a a jaaka merara e e omisitsweng, merama ya pecan le dithotse tsa oli.
- b) Dirisa mokgwa o o ka ga baša mo tlhabolong ya metsemagae go tshegetsatsa baša go akaretsa bagwebi ba temothuo ba ba nang le seabe mo kgwebong ya temothuo ka go tlamela phitlhelelo ya lefatshe, didirisiwa tsa matlotlo le tsa loago.
- c) Ngoka, thapa le go somarela baša go latela boiphediso mo lephateng la temothuo (sk. jaaka borasaense ba dijalo, batsamaisi ba leruo, baenjenere ba temothuo, borathekenoloji ba temothuo, dingaka tsa diphologolo, borathekeniki ba diphologolo) go akaretsa tlamelo ya basari (go ithuta fa gae le moseja) le go netefatsa tshegetso ya ditekelelo tsa bona tsa dikgwebo kgotsa go thapiwa mo borutwatirong/tirong fa ba fetsa go aloga.
- d) Rotloetsa lephata la poraefete go thusa tshegetso ya puso ya matlotlo ya go bona lefatshe bogolo ka maikemisetso a temothuo. Bagwebi ba baša ba temothuo ba tshwanetse go tshegediwa le go kopanngwa le ba e leng bogologolo e le balemirui go ba gakolola.
- e) Golaganya baša ba balemirui mo manaaneng a tshutiso ya bokgoni go tloga mo balemirui go ya go balemirui ba bangwe, katoloso ya temothuo go netefatsa gore katiso ya bona e ka bolekanane le intaseteri.

6.2.6 Tshegetsatsa diikonomi tsa kwa metsetoropong le kwa metsemagaeng go fetola ikonomi, tlhola ya ditiro, le thapo mo maemong a a kwa godimo a thapo

- a) Lefapha la Thapo le Badiri, le dira le baamegi le ba ba maleba go tlhagisa Togamaano e e Tshwaraganeng e e Feletseng ya go Thapa Baša.
- b) Lefapha la Badiri le Thapo, le dira le dikgwebo go sireletsa ditiro tse di mo kotsing ka ntlha ya 4IR.
- c) Atolosa ipaakanyetso ya dikhoso tsa tiro e e botlhofo ka data le go e dira gore e fitlhelesege ka mogala wa letheke. Boamaaruri ke gore, ditlhotlha tsa data tsotlhe di tshwanetse go ya kwa tlase mo Aforikaborwa, le didirisiwa tsa Thekenoloji ya Tshedimosetso di tshwanetse go kopanya kgaoganyo ya metsemagae le ditrope ka phitlhelelo ya ditšhono tsa inthanete. Baša botlhe ba tshwanetse go kgona go fitlhelela Wi-fi kwa magae a bona.
- d) Tshegetsatsa ikonomi ya kwa metsetoropong le kwa metsemagaeng ka go tlhola mebaraka e e akaretsag kwa mafelong a ditšhono a a jaaka ikonomi ya dijo, ikonomi e e tala, boitekanelo, le thuto. Puso (ka tshenkelo ya puso) le dikgwebo tse dikgolo di na le seabe se segolo fa.
- e) Puso, ka Lefapha la Didirisiwa tsa Diminerale le Maatla, go netefatsa molemo o o tlhamaletseng go tswa mo didirisiweng tsa tlhago tsa naga. Tlhommo e e rulagantsweng ya Letlotlo la Boipuso Khumo le le itsisitsweng ke Tona ya Matlotlo mo Puong ya Tekanyetsokabo ya 2020 le a tshegediwa.

- f) Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso le dira mmogo le maphata a ikonomi a mafapha go tlhagisa le go maatlafatsa ditogamaano tsa go nna le seabe ga baša mo diintasetering tsa boithlamedi, bojanala le metshameko le boitapoloso. Tse di ka agelelwa mo ditogamaanong tse di teng tse di jaaka Mzansi Golden Economy.
- g) Bobolokelo jwa Bosetšhaba, NYDA le Lefapha la Thapo le Badiri go netefatsa gore itshimololelo ya Thotloetso ya Lekgetho la Thapo (ETI) e akaretsa Ditshimololelo tsa dikgwebo tsa baša go ungwela dikgwebo tse di teng tse dikgolo.
- h) Thotloetso ya phitlhelelo yotlhe ka go tlosa dikgoreletsi tsa setso, lefelo, loago le tse dingwe tse di thibelang batho ba ba nang le bogole go fitlhelela, dirisa kgotsa go ungwelwa mo dithulaganyong tsa loago tse di teng go baagi botlhe ka e le yone fela tsela e batho ba ba nang le bogole ba ka bonang ditšhono tse di lekanang le melemo, le go akarediwa mo loagong ka botlalo. Go botlhokwa go diragatsa ditshwanelo tsa botho, sepolotiki, ikonomi, loago, bodumedi le tsa setso mo loagong.
- i) Rotloetsa phitlhelelo yotlhe mo go direng dikungo, ditikologo, manaane le ditirelo ke batho botlhe ka moo go kgonegang ka teng kwa ntle ga go tlhoka go fetola kgotsa modiri o o kgethegileng, go akaretsa didirisiwa tse di thusang le dithekenoloji tsa ditlhopho tse di rileng tsa batho ba ba nang le bogolo kwa tse di tlhokegang teng. Ditsenogare tse dilatelang tsa tlaleletso di a tlhokega go netefatsa gore baša ba ba nang le bogole ga ba kgaphelwe kwa thoko:
 - (i) Tirelokgaso ya puso e tshwanetse go nna le kanala ya TV ya disusu.
 - (ii) E tshwanetse go nna pateletso mo dikagong tsotlhe go nna le mo dituloteti di tsamayang teng go akaretsa ditheo tsa boitekanelo le thuto le dibaka.
 - (iii) Puo ya diatla e tshwanetse go akarediwa mo dikisitsong tsotlhe tsa puso.
 - (iv) Ditheo tsa tsosoloso ya setšhaba di tla tlhomiwa go tlamela tshegetso ya dintlha tsa loago le dikakanyo tsa batho tsa bao ba ba belegilweng ka bogole le malapa a bona.
 - (v) Bathapi ba tla tsaya tsia gore ga se mongwe le mongwe yo o kgonang go gatisa diCV tsa bona, fela gape ba tlamele bao ba ba ka tsenyang MP3 le go bolela diCV tsa bona ka dikgatisomodumo

6.2.7 Tlhagisa le go tshegetsa Dikgwebo le dikgwebotlhakanelo tsa baša (rotloetsa Bogwebi)

- a) Lefapha la Tlhabololo ya Dikgwebopotlana le tla tlhagisa pegelo e e kopantsweng ya kotara ya dikgwebo tse di tshegeditsweng tsa baša le go tlhola barometara ya tswelelo ya dikgwebo tsa baša go sala tswelelopele morago. Go botlhokwa gore baša ba nne le temogo e e kwa godimo ya tshegetso e e teng ya ditirelo/dithulaganyo ka puso kgotsa lephata la poraefete. Tsona di akaretsa, gareng ga tse dingwe, tlamelo ya tshegetso ya tlhabololo ya kgwebo, dikonteraka tsa puso, tshegetso ya matlotlo jj.
- b) Ditheo tse di maleba le mafapha a tlamela phitlhelelo ya matlotlo le kgolo ya gale ya matlotlo go baša ba ba simololang le go godisang dikgwebo tsa bona. Tsela ya phetolo ya kgato ya gale ya dikgwebopotlana, ka kopanyo ya dikungo tse di fetogang tsa matlotlo e e diretsweng go kgonisa baša go fetogela mo kgatong e ba tla kgonang go fitlhelela bonolo matlotlo a kgwebo go atolosa dikgwebo tsa bona jaaka go tlhokega.
- c) Tlholo le go tshegetsa dikgwebo tsa baša le basadi mo maphateng a a laolwang ke basadi a a jaaka tlhokomelo ya bontle, ditirelo tsa loago, bojanala, temothuotheo, dijo, le kwa mabentleleng.
- d) Maphata otlhe a ikonomi le diintaseteri di tla dira go le gontsi go tokafatsa go nna le seabe ga batho ba bantsho, baša, basadi, le go tshegetsa dikgwebo tsa baša ka tshenkelo le tlhabololo ya kgwebo. Fa go leng maleba gone, go tshwanelwa go tshwanetse go dirisiwa jaaka sedirisiwa se se tlholang baintaseteri.
- e) Lefapha la Tlhabololo ya Dikgwebopotlana le tla tsamaisa tlhomamiso mo lephateng la dikgwebopotlana ka go samagana le dikgwetlho tse di lebaneng le bagwebi ba baša.
- f) Namolo ya lekgetho ya dikgwebo tse di simololang e tshwanetse go tlhatlhobiwa jaaka mokgwa o o tokafatsang tswelelo ya tsona.
- g) Manaane a kaelo ya boiphediso a tshwanetse go akaretsa tlhabololo ya dikgwebo le dikgwebopotlana le thotloetso ya bagwebi ba ba atlegileng go netefatsa phisego ya bontsi le thotloetso mo baneng. Se se tshwanetse go tlalelediwa ka tse di latelang:
 - (i) Kopanya dikgwebo tsa baša mo ditšhonong tsa neelano ya matlotlo a a tlamelwang ke puso le lephata la poraefete ka go ithagannedisa kelo ya go tsaya matlotlo a a tlhodilweng go tshegetsa dikgwebo le dikgwebotlhakanelo.
 - (ii) Dirisa mokgwa wa lephata go kopanya bagwebi ba baša le ditšhono mo maphateng a a farologaneng a ikonomi le manaane a a farologaneng, a a jaaka lenaane la kago ya didirisiwa le tshenkelo ya kakaretso ya setšhaba. Go tshwanetswe go lebihiwa mogopolo thata mo bašeng ba ba kwa metsemagaeng le dithuthusi tsa maphata di tshwanetse go tlhatlhobiwa le go tlhabololwa. Tshegetso mo dikgokaganyong tsa bagwebi ba baša le dithuthusi tsa dikgwebo di tshwanetse go okediwa.

- (iii) Oketsa dikgokagano tsa mmara go rotloetsa topo ya dikungo tse di tlhagisitsweng ke bagwebi ba baša. Ka tsela e, togamaano ya go dirisa tshenkolo ya puso le ya poraefete go tshegetsa dikgwebo tsa baša e tshwanetse go tlhagisiwa. Lefapha la Dikgwebo tsa Puso le tshwanetse go gokaganya maiteko le go bula ditšhono tsa tlhabololo ya dikgwebo go baša mo ditlamong tsa puso.
- (iv) Maatlafatsa baša ka bokgoni le dikgono tse di jaaka tšhono ya go lemogiwa, thulaganyo ya kgwebo le go tsamaisa dikgwebo tse di simololang, go akaretsa bokgoni jo bo botlhofo jo bo jaaka maikutlo a itshimololelo, boitlhamelo jj.
- h) Puso e tla rotloetsa tiriso yotlhe ya dikhoutu, didirisiwa le thekenoloji e e agilweng le tsa baša ba Maaforikaborwa mme bagwebi ba ba tshwanetse go tlamelwa ka tshegetso ya matlotlo le go sirelediwa mo dilong tse di sa siamang tsa mebaraka ya lefatshe.
- l) Mo phitlhelelo ya didirisiwa tsa kgwebo e leng sekgoreletsi, puso ya selegae e tla tlamela tshegetso ya kgwebo ka tsamaiso ya didirisiwa tsa ditekanyetso tsa tshegetso.
- J) Rotloetsa togamaano ya lefelo, go dira diintaseteri, thotloetso ya diromelwantle, le go kopanya dikgwebo tsa baša le diikonomi mo kontinenteng ya Aforika.

6.3. THOTLOETSO YA BOITEKANELO JWA MMELE LE TLHALOGANYO

Go netefatsa gore Aforikaborwa e fitlhelela maitlomo a boitekanelo go baagi, baša ba tlhoka go tshegediwa ka tshedimosetso, bokgoni le ditirelo tse di ba thusang go thibela malwetse a a sa tshelanweng le a a tshelanwang go akaretsa maroborobo, le malwetse a boitekanelo jwa tlhaloganyo. Boitekanelo bo tshwanetse go lebelelwa ka botlalo, go tsenyeleliwa dikarolo tsa maikutlo le semoya. Go samagana le maroborobo, baša ba Maaforikaborwa ba tlhoka go nna karolo e e bonalang ya tharabololo, le go abelana ka matlhagatlhaga mo maitekong a go fokotsa kanamo ya megare le go fokotsa kutlwalo ya ona.

Go amana le boitekanelo jwa tlhaloganyo bogolosegolo, Aforikaborwa e tshwanetse go samagana le Setotwa sa SDG 3.5 go "maatlafatsa thibelo ya tirisobotlhaswa ya diritibatsi (dibontshi: kakaretso ya ditsenogare tsa kalafo ya malwetse a tiriso ya diritibatsi; tiriso e e kotsi ya tagi le go samagana le ditsenogare tsa ba ba dingwaga tse di kwa tlase le baša di tla fokotsa mokgwelele o wa bolwetse)". Tshedimosetso ya ditlamorago tsa tirisobotlhaswa ya diritibatsi e tshwanetse go diriwa teng ke batlamedi ba ba maleba ba tirelo. Bana le ba ba kwa tlase mo dingwageng ba amilwe ke dikgatelelamaikutlo tse di akaretsang ditlamorago tsa HIV mo malapeng, tirisodikgoka ya mo gae, tshotlakako ya bana le tlhokomologo, khumanego le go phuthagana ga malapa, dikamano tse di bokoa tsa bolekanane le dikgatelelo tsa dithuto tse di dirang gore baša ba nne le malwetse a tlhaloganyo mo tsamayong ya botshelo. Ditatlhegelo tsa ditiro ka ntlha ya leroborobo, go tswalwa ga dikgwebo le go latlhegelwa ke bao ba ba ratang di ne di solofetswe go dira gore go nne le dikgatelelo tse dingwe tsa maikutlo go baša ba le bantsi. Ka nako ya go fetogela kwa bogolong, mathata a a jaaka go retelelwa ke dithuto, tiriso ya tagi, dikotsi tsa dijanaga, tirisodikgoka gareng ga batho, kgethololo le botlhokatiro di ka ama maikutlo a botho ka tsela e e sa siamang le go fokotsa boleng jwa baša jwa botshelo. Go le gantsi, sekgobo se kgoreletsa tiriso e e teng ya boitekanelo jwa tlhaloganyo le didirisiwa tsa tshegetso ke baša.

Thulaganyo ya Togamaano ya Bosetšhaba ya Tirisodikgoka ya Bong le Polao ya Basadi (NSP) (2020-2030) e tlhagisitswe ka tsweletso ya ditherisano tsa baamegi ba bantsi ba ba dirang le baša. NSP e tlamela maiteko a a ntšhwafaditsweng a maphatamantsi ka puso le baagi go netefatsa Aforikaborwa e e senang tirisodikgoka ya bong le dipolao tsa basadi (GBVF). E lemoga tirisodikgoka yotlhe kgatlhanong le basadi (go ralala dingwaga, lefelo, bogole, bong jo bo itlhophetsweng, boitshupo jwa bong, boagi, le mefutafuta e mengwe) le tirisodikgoka kgatlhanong le bana. NSP e tlamela letlhomiso la lenaane le le tla kaelang ditsenogare tse di amanang le baša go tsibogela batswasetlhabelo le bafalodi ba GBV ka bonako, atolosa phitlhelelo ya bosiamisi go bafalodi, fetola ditlwaelo tsa loago le maitsholo ka tlhagiso maemo a a kwa godimo a temoso le matsholo a thibelo, maatlafatsa boagi jo bo teng jo bo tsibogelang GBVF le go rotloetsa go rwala maikarabelo, le tlholo ya ditšhono tse dintsi tsa ikonomi go baša ba basadi ba ba mo tlalelong ya tshotlakako ka ntlha ya khumanego (DWYPD, 2020).

4IR e tliša dikgonagalo tsa ditšhono tse dintšhwa tsa dikgwebo le dirisiwa tsa thebolo ya tlhokomelo tse di ka tokafatsang thebolo ya tlhokomelo ya mmele le tlhaloganyo, di thusiwa ke dithekenoloji tsa dijithale tse di oketsang tlhokomelo ya boitekanelo jo bo boleng jo bo kwa godimo go botlhe jo bo kgonegang, fitlhelesegang. Sekai, thekenoloji e e tsamayang e nnile sedirisiwa se se tokafatsang tshedimosetso ya kalafo le thebolo ya tirelo. Go tlaleletsa, temogo ya bolwetse le tlhagiso ya dikhemisi di ungwetswe ka bonako mo thekenolojing ya dijithale. Mekgatlho e e farologaneng le ditheo tse di dirisanang le baša di tshwanetse go kopanya tebelelo ya boitekanelo ya tlhaloganyo, thomelo, le tebelelo mo manaaneng a tsona.

Go khutla, Inšorensa ya Bosetšhaba ya Boitekanelo (NHI) e siametse go dirisiwa. Se ke thulaganyo e e neelang boitekanelo matlotlo e e diretsweng go kokoanya matlotlo go tlamela phitlhelelo ya ditirelo tse di nang le boleng tse di kgonegang tsa boitekanelo jwa sebele go Maaforikaborwa otlhe go ya ka ditlhoko tsa bona tsa boitekanelo, go sa kgathalese maemo a ikonomiboago. Pholisi e tshegetsa kakaretso ya baša e seng fela jaaka baamogelatshiamelo ba thulaganyo fela jaaka baabi mo go diriweng ga yong le go dirisiwa. Mokgwa wa go neelana ka matlotlo wa NHI o tla dira gore go nne le metheo e e botlhokwa e meraro ya NHI: tlamelo yotlhe ya tlhokomelo e e boleng ya boitekanelo, tumalano ya loago ka ketleetso, le tekatekano.

Ditsenogare tse di tshikintsweng:

6.3.1 Tshegetsatsa mekgwatshelo e e itekanetseng ka thotloetso ya boitekanelo jwa mmele le tlhaloganyo

- a) Dirisa thuto ya pateletso kwa sekolong sengwe le sengwe, unibesithi, le kwa kgolegelong go lwantsha malwetse a mekgwatshelo a a jaaka bolwetse jwa sukiri le kgathelelo e e kwa godimo ya madi. Go ya pele, Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso le dimmasepala di tshwanetse go netefatsa tlamelano ya ditheo tsa boitapoloso, go akaretsa ditheo tsa ikotlololo le metshameko kwa ditšhabeng.
- b) Dikolo tsa puso le tsa poraefete le ditheo tsa thuto e kgolwane di tshwanetse go nna le ditirelo tsa ka fa gare tsa dintlha tsa loago le tlhaloganyo go samagana le dikgwetlho tse di jaaka boitekanelo jwa tlhaloganyo, kgeriso, tirisodikgoka ya bong, petelelo jj.
- c) Lefapha la Tlhabololo ya loago le tla tshegetsatsa katiso, patlo, thapo, tshomarelo ya badiredikatlaleloloago le go gwetlha mafapha a mangwe go dira jalo go netefatsa tlamelano ya ditirelo tsa dintlha tsa loago le tlhaloganyo, go samagana le dilo tse di oketsegang tse di sa siamang mo loagong.
- d) Diporofesene tsa baša setšhaba le tsa setheo, tse di jaaka basaekholoji, badiredikatlaleloloago, batlhankedi ba tlhabololo ya baša di tshwanetse go thapiwa go maatlafatsa le go tiisa dintlha tsa loago le tlhaloganyo go akaretsa tlamelano ya ditirelo tsa malapa le boitekanelo jwa tlhaloganyo.
- e) Setlhophaga sa motheo sa tshegetso ya Tsenogare ya Baša ya ga Poresidente se tshwanetse go aba thuso ya dintlha tsa loago le tlhaloganyo le tlhokomelo ya boitekanelo go baša.
- f) Lefapha la Boitekanelo le tshwanetse go tlhoma thulaganyo ya baša mo NHI go netefatsa gore baša ba diriwa setlapele le go akarediwa ka nako ya kgato ya tiriso.

6.3.2 Rotloetsa boitekanelo jwa tlhaloganyo gareng ga baša

- a) Oketsa temoso ya ditirelo tsa kgophololo go bana, basima, le baša, go akaretsa baša ba ba kwa ditšhabeng tse di kgaphetsweng kwa thoko le metsemagae. Tsona di akaretsa ditirelo tsa ISHP, ditirelo tsa boitekanelo jwa tlhaloganyo tsa ditšhaba tse di tlamelwang ke diNGO, Mogala wa Bana le Setlhophaga sa Tiro sa Aforikaborwa sa Kgateleloaikutlo (SADAG).
- b) Lefapha la Boitekanelo le tla tlhoma ditheo tsa boitekanelo jwa tlhaloganyo tsa setšhaba go tlamela ditirelo tse gape di tshwanetse go newa maina a a tla se kitlang a gogela setikima go balwetse.
- c) Tsenya tirelo ya dinomoro tse di sa duelwang tsa bophiri tsa 24/7 tse di fitlhelelwang ke baša ba ba batlang ditirelo tsa kgakololo. Ditirelo tsa puisano le bagakolodi, badiri ba baša, basaekholoji, baalafi ba boitekanelo jwa tlhaloganyo kgotsa bagakolodi ba porofesene ka didirisiwa tse di jaaka WhatsApp/Messenger di a thusa mme di ka golaganngwa le thulaganyo ya tshedimosets ya lefelo (GIS) go supa lefelo la modirisi le go tsiboga fa motho a nale maikutlo a go ipolaya kgotsa dikgwetlho tsa boitekanelo jwa tlhaloganyo. Ditirelo tseo di ne di bapaditswe thata ka nako ya tswalelo ya leroborobo le gore di tshwanetse go atolosiwa, simololwa le go dirisiwa le morago ga leroborobo.
- d) Banna le seabe botlhe ba tshwanetse go lebelela boitekanelo jwa tlhalobanyo ka botlalo ka go dirisa dilo tsa boitekanelo jwa puso, le go samagana le ditlholo tsa dikgwetlho tse baša ba lebaneng le tsona, tse di jaaka maemo a a kwa godimo a tirisodikgoka ya bong, tirisobotlhaswa ya diritibatsi, go ipolaya, bosenyi, go itemogela bosemorafe kgotsa kgethololo e nngwe, mowa wa baša ba ba tlhokang ditiro. Manaane le ditirelo di tshwanetse go atolosiwa go tshegetsatsa batsadi le batlamedi ba bana le baša ba ba amegileng

6.3.3 Lwantsha tirisobotlhaswa ya diritibatsi gareng ga baša

- a) Dirisa ka botlalo Thulaganyo e Kgolo ya Bosetšhaba ya Diritibatsi.
- b) Tirelo ya Sepodisi ya Aforikaborwa e tshwanetse go dira setlapele phokotso ya go nna teng ga diritibatsi tse di seng ka fa molaong go akaretsa go oketsa dingwaga tse di ka fa molaong tsa tiriso ya tagi go 21.
- c) Lefapha la Boitekanelo le tla tlhagisa le go dirisa diporotokolo tsa ditiro tsa temogobolwetse le kalofo tse di tshwaraganeng tsa go ikaega ka diritibatsi le malwetse a a diragalang ka nako e le nngwe.
- d) Melao le dipholisi tse di tsamaisang go busa go go nonofileng ga thebolo ya tagi le diritibatsi di tlhoka go kopanngwa le go diragadiwa.
- e) Tagi ga ya tshwanela go rekisiwa gauifi le dikolo le ditheo tse dingwe tse baša ba yang kwa go tsona gangwe le gape.

- f) Baša ba tshwanetse go nna le seabe mo dithulaganyong tsa selegae tse di kgatlhanong le bosenyi kgotsa diforamo tsa setšhaba tsa sepodisi (CPF) le go nna matlhagatlhaga kgatlhanong le bobodu jo bo kgoreletsang maiteko a twantsho ya diritibatsi.
- g) Tshedimosetso ya ditlamorago tse di masisi tsa tiriso ya diritibatsi le dikotsi tsa bokgoba di tshwanetse go latela dipapatso tsa tagi mo thelebišeneng. Puso e tshwanetse go akanya go thibela dipapatso tsa tagi gotlhelele.
- h) Go samagana le phitlhelelo e e lekanyeditsweng ya ditheo tsa tsosoloso, Lefapha la Tlhabololo ya Loago le tshwanetse go dirisa le go atolosa phokotso ya botlhoko le manaane a tsosoloso go baša ba ba kgaratlhang ka tirisobotlhawa ya diritibatsi go ralala naga.
- i) Melaotlaleletso ya mmasepala e e samaganang le go thibela phitlhelelo ya tagi e tshwanetse go diragadiwa.
- j) Ditiro tse di amanang le twantsho ya tirisobotlhaswa ya diritibatsi di tshwanetse go tlhodiwa.

6.3.4 Lwantsha Tshotlakako ya Bong le Dipolao tsa Basadi

- a) Dirisa Thulaganyo ya Togamaano ya Bosetšhaba e e ka ga Tshotlakako ya Bong le Dipolao tsa Basadi (NSP) (2020-2030). Maatlafatsa peomolao ya gajaana e e samaganang le tirisodikgoka ya bong ka go tihabolola dipeomolao tse tharo tse di botlhokwa, tsona ke Molao wa Tirisodikgoka ya mo Gae; Molao wa Bosenyi (Ditlolomolao tsa Thobalano le Dintlha tse di Amanang le Tsona); le Molao wa Bosenyi le Dintlha tse di Amanang le Bona.
- b) Dirisa ditirelo tsa thibelo le ditsenogare tsa gale tsa batswasetlhlabele le batlolamolao ba tirisodikgoka ya bongwana le bogolo

6.3.5 Rotloetsa boitekanelo jwa thobalano le ikatiso le ditshwanelo

- a) Ruta mesola e e kgatlhanong le dikakanyo tse di sa siamang ka bong jo bo rileng le kgobelelo mo bašeng go rutaetsa maikutlo a go itshepa, le go itlotla le go tlotlana, le tlhaloganyo e e tseneletseng ya bong jwa batho. Baša, bogolosegolo baša ba basadi, ba tshwanetse go rutwa go itshepa fa ba dira ditshwetso ka ga boitekanelo jwa thobalano le ikatiso le ditshwanelo, le go bega kgatako ya ditshwanelo tse. Se ke telebelelo e botlhokwa ya thuto e e feletseng ya thobalano le maikarabelo a dikolo le malapa.
- b) Rotloetsa phitlhelelo ya ditirelo tsa boitekanelo tse di siametseng bana ba ba dingwaga tse di kwa tlase le baša le tshedimosetso e e amanang le boitekanelo jwa thobalano le ikatiso le ditshwanelo le go di atolosa ka ditleliniki tse di tsamayang, kwa ditheong tsa boitekanelo tsa puso le tsa poraefete, le kwa dikolong, le kwa mafelong a mangwe. Baša ba tshwanetse go kgona go itirela ditshwetso ka ga tlhokomelo ya boitekanelo le go kaelwa ke badiri ba boitekanelo, loago le ba setšhaba, ba ba sa ba tshwaeng diphoso le ba ba pelonomi.
- c) Dirisa matlhomeso a semolao a tshireletso ya bana kwa ditheong tsa boitekanelo, ka ga dintlha tsa dikgetsi tsa petelelo le mefuta yotlhe e mengwe ya tshotlakako ka thobalano.
- d) Letlelelela baša go dirisa ditirelo tsa tlhokomelo ya boitekanelo, go akaretsa ditleliniki tse di tsamayang go tshegetsatshegetsa thotloetso ya boitekanelo le matsholo a thibelo ya malwetse; tsosoloso le go dira diteko tsa HIV le go nna le kgatlhego ya boitekanelo jwa sebele le go tlosa dikgoreletse tse ba ipeetseng tsona le dikgoreletsi tsa maemo ka nako ya maroborobo le malwetse a mangwe a tla tlhagelelang mo isagong.
- e) Sireletsa baša mo tirisodikgokeng ya thobalano le ya bong, ditshwaetso tse di fetisiwang ka thobalano, tirisobotlhaswa ya ditiribatsi le go ima ga baša ba ba kwa tlase mo dingwageng. Re tlhoka go samagana ka nonofo le ditiro tsa setso tse di dirisang botlhaswa ditshwanelo tsa bona tsa botho le go samagana le dilo tsa loago tse di tlhotlheletsang dikgwetlho tsa boitekanelo.
- f) Dirisa ditsenogare tse di tlamelang le go lwantsha dilo tse e seng nnete, maaka, dikakanyo tse di fosagetseng, dikakanyo tse di sa nepagalang ka batho, le kgethololo e e amanang le bong.
- g) Neela malapa le ditšhaba bokgoni jo bo di kgonisang go bua le basima ka ga boitekanelo jwa thobalano le katiso ka kgololesego le go dirisa ka go itshepa dipuo tsa bona tsa kwa gae.

6.3.6 Fokotsa kutlwalo ya maroborobo

- a) Tlamela tsibogo e e feletseng go sireletsa baagi, bogolosegolo baša, kgaatlhanong le kutlwalo ya leroborobo, fa go ntse go laolwa dikotsi.

- b) Fokotsa kutlwalo ya loago le ikonomi ya leroborobo le go sireletsa ba ba mo tlalelong, ka go netefatsa gore ditsenogare tsa loago le ikonomi di tota 40% ya baša jaaka baamogelatshiamelo.
- c) Rotloetsa phitlhelelo ya ditsela tse dintšhwa tsa thuto (thuto ka inthanete le go ithuta ka go se ye sekolong kgakala).
- d) Tlamela namolo ya loago go malapa a lotseno lwa bona lo amilweng ka tsela e sa siamang ke leroborobo.
- e) Tshegetsa dikgwebo tsa baša ka go tlamela namolo ya lekgetho.
- f) Tsamaisa phitlhelelo ya ditšhaba ya metsi le bophepa.
- g) Akaretsa baša jaaka baemdi ba thotloetso ya ditiro tsa bophepa jwa motheo tse di jaaka go tlhapa diatla le go dirisa diphepafatsi.
- h) Netefatsa go nna le seabe ga baša mo ditsweletsong tsa go dira ditshwetso, go maatlafatsa tiro le lentswe la bone.
- i) Oketsa boithlamedi jwa baša malebana le maroborobo.
- j) Lebelela ka tlhomamo kutlwalo ya maroborobo mo bašeng, ka ditheresano tse di tlhamaletseng, dipuisano, patlisiso jj.

6.4 KGOKAGANO YA LEAGO LE KAGO YA SETŠHABA

NDP e bonela pele gore ka 2030 Maaforikaborwa a tla bo a tshela mo loagong lo lo tshwaraganeng thata lo lo tilang dikarogano tsa mmala, bong, setlhopha, le lo lo amogelang boitshupo jo bontsi jwa batho. Kago ya setšhaba le tshwarano ya loago di tlhola kopano ya maikemisetso, e e tlhokegang go fenywa dikgoreletsi tse di thibelang khumo le tekatekano. Baša ba Aforikaborwa ba supile ka go ipoeletsa gore ba kgona go gaisana mo maemong otlhe a diintaseteri tsa boithlamedi le setso fa gae le lefatshe lotlhe mme sekai sa bona se tshwanetse go diragadiwa ke ba bangwe. Sekai, ka 2020 Lenaane la ga Trevor Noah la Daily Show, le le neng le gasiwa go tswa kwa New York, le ne le lebeleletse letsatsi le letsatsi ke balatedi ba le dimilione go ralala lefatshe. Aforikaborwa e tlhagisitse bafenyi ba le mmalwa ba kgaisano ya Bommabontle ba Lefatshe mo dingwageng tsa gajaana go akaretsa Demi-Leigh Nel-Petersen ka 2017, Zozibini Tunzi ka 2019 le Tamaryn Green yo o tswileng mo maemong a ntlha a a latelang mofenyi wa kgaisano ya Mmabontle wa lefatshe ka 2018. Naga e fentse gape Sejana sa Lefatshe sa Rugby ka 2019, go bona mowa wa phenyo ka maiteko a a tshwaraganeng. Ka jalo, baša ba tshwanetse go etela pele mo go netefatseng ponelopele ya molaotheo ya loago lo lo kopaneng, lo lo sa kgethololeng ka bong, bosemorafe, la temokerasi, lo lo humileng le lo lo lekalekanang. Metshameko le botsweretshi di na le bokgoni jo bo maatla go tshegetsa kago ya setšhaba jaaka go bontshitswe ka kopano fa Maaforikaborwa a ne a nna le seabe kgotsa a fenywa kgaisano ya metshameko e e jaaka diatleletiki, kgwele ya dinao, mothumo le rakebi. Puso, ka Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso le ditheo tsa lona supa seabe sa lephata la botsweretshi, setso le ngwaoboswa go "abelana mo tlhabololong e e tsweleng ya ikonomi le go oketsa tlhola ya ditiro ka go somarela, sireletsa le go tlhabolola botsweretshi, setso le ngwaoboswa ya Aforikaborwa go tsweletsa setšhaba se se tshwaraganeng mo loagong le sa temokerasi" (Lefapha la Botsweretshi le Setso, 2017).

Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso le tlhagisitse (Togamaano ya Mzansi Golden" ka 2012, ka maitlhomomagolo a yona e le tlhabololo ya bokgoni le go tlhola ditšhono tsa ditiro tse di tsweleng go badiragatsi. Togamaano e tsamaisa lenaane la neelano ya matlotlo mo lephateng la botsweretshi, setso le ngwaoboswa ka ngwaga le le laetsweng ka go tlamela matlotlo go baša ba badiragatsi, batlhomamisi, batlhankedi ba ngwaoboswa, mekgatlho ya baša, ditheo tsa patlisiso le setšhaba ka kakaretso. Ditheo tsa Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso tse di jaaka Lekgotla la Bosetšhaba la Botsweretshi, Lekgotla la Bosetšhaba la Ngwaoboswa le tsona di tlamela ka matlole a tlhola ya ditiro. Go tlaleletsa, Diloto tsa Bosetšhaba le tsona di na le lenaane la go neelana ka matlole mo diporojekeng tsa botsweretshi, setso le ngwaoboswa mme baamogelatshiamelo ba tsona ba di ba totileng ke baša bogolo. Fa dipalopalo tsa dipalo tsa ditiro tse di tlhodiwang ke lephata la botsweretshi, setso le ngwaoboswa di se teng, lephata le na le bokgoni jo bogolo jwa go tlhola ditiro go baša mme le tshwanetse go godisiwa. Lenaane lengwe le lengwe le maikaelelo a lona e leng go tlhola ditšhono tsa ditiro go baša le go ba thusa go ikemela, le tshwanetse go akaretsa thotloetso le tlhabololo ya botsweretshi le setso le tshomarelo ya ngwaoboswa. Baša ba tshwanetse go nna kgatlhanong le go tlhoka bosiamisi, mo Aforikaborwa le go ralala lefatshe, gape ba tshwanetse go abelana mo ditlholong tse di batlang diphetong tsa thulaganyo. Tsona di akaretsa mekgatlho e e jaaka #DataMustFall; #BlackLivesMatter; LGBTQILivesMatter, le e mengwe e e ka tlhagelelang mo isagong.

Ditsenogare tse di tshikintsweng:

6.4.1 Dirisa mekgwa e mentsi mo go tsenyeng tshwaraganano ya loago le kago ya setšhaba

- a) Puso gammogo le balekane ba yona ba loago e tshwanetse go tlhoma diporojeke tsa didirisiwa tse di jaaka dilaeborari tsa setšhaba le tlamelo ya dibaka tse di maemo a a kwa godimo go tokafatsa bojanala le ditšhono tsa ditiro.
- b) Intaseteri ya boithlamedi e tshwanetse go amogela le go dirisa melemo ya 4IR. Sekai, tiriso ya thulaganyo e e gatisang tshedimosetso ka tsela e e dirang go nne thata go e fetola go ka tlhalosa gape ka moo badiragatsi ba duelwang ka teng ka go nna sedirisiwa sa batlhami ba thoto ya botlhalefi go amogela boleng jwa tiro ya bona (WEF, 2017). Se se fokotsa

go jewa ntsoma ke batsereganyi ba ba itsenyang mo matlotlong gareng ga badiragatsi le bareetsi ba bona.

- c) Bopakagwebo bo tsamaelana le diintaseteri tsa boithlamedi mme bo tshwanetse go godisiwa le go rotloediwa jaaka tsela e e tlholang ditšhono tsa ditiro go baša.
- d) Mmino, terama, filimi, le tlhagiso ya sinema, bobegakgang, ditshwantsho, dibaka tsa fešene, tiragatso ya mo seraleng, ditiragatso tsa metlae, le botsweretshi jo bo amanang jwa tiragatso di tshwantse go tshegediwa jaaka maphata a a golang ka bonako thata a diintaseteri tsa boithlamedi le setso.
- e) Puso ya selegae le Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso le tshwanetse go tlhola ditšhono go baša go dirisana go ralala ditlhopho tsa loago le manaane a tshwanetse go akarediwa mo dithulaganyong tse di tshwaraganeng tsa tlhabololo.
- f) Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso le dira mmogo le mafapha a mangwe le mekgatlho ya baagi go nna le seabe mo go ageng thulaganyo ya mesola ya botho jwa baša go netefatsa boineelo jwa botshelo jo bo telele jwa tshiamo ya sebele le tiro ya botho ya loago mo tomaganong ya loago. Boammaaruri ke gore, se se tshwanetse go tlhagisa lebaka le le utlwalang la botho go kgona go lebana le boammaaruri jwa boitshwaro le go dira ditlhopho tsa sebele tse di ka ga tshiamo go akaretsa go lwantsa bobodu.

6.4.2 Neelana ka didirisiwa tse di lekaneng le go oketsa lenaane la Tirelo ya Bosetšhaba ya Baša

- a) Maphata a puso, poraefete le a loago a tshwanetse go rotloetsa, ntšhwafatsa, le go neela Tirelo ya Bosetšhaba ya Baša (NYS) didirisiwa tse di lekaneng le go atolosa phitlhelelo ya yona. Se se tsamaelana le dinaga tse dingwe tse dintsi tsa Aforika tse di jaaka Namibia, Kenya, le Tanzania, kwa Lefapha la Tshireletso le tshegetsang lenaane la NYS teng, go tsenya boitiso le mowa wa bosetšhaba. Go fitlhelela se, 50% e e supilweng ya mafelo a katiso e tshwanetse go tshegediwa ke SANDF ka matlotlo a SETA a a netefaditsweng.
- b) Go dira setlapele gore go nne le peomolao ya pateletso ya lenaane la NYS. Baamegi mo pusong, dikgwebong le mo baaging ba tshwanetse go tlamela kgokagano gareng ga ditšhono le tšhono ya go tswa e e tsenyang baša mo lephateng la tiro ya baša le maphata a mangwe.
- c) Tihola le go rotloetsa ditšhono tsa tshwaragano ya gareng ga tshwaragano gareng ga dikontinente le mo kontinenteng gareng ga baša ba Aforikaborwa le baša ba ba tswang mo dikarolong tse dingwe tsa kontinente ya Aforika le lefatshe tse di jaaka meletlo ya botsweretshi le ya ngwaoboswa ya setso, manaane a go refosana ka baithuti le ditiro tse di amanang le tsona tse di ka rotloetsang go tlhologanya mesola ya Aforika.
- d) Letlelela baša ba Aforikaborwa go ithuta ka moo baša ba dikarolo tse dingwe tsa lefatshe ba itlholelang ditšhono ka teng mo mafelong ao.

6.4.3 Ruta baša mesola e e siameng ya molaotheo e e rotloetsang boitshupo jwa Aforikaborwa.

- a) Baša ba tshwanetse go ithuta, itse, le go dirisa matseno a Molaotheo, ka e supa se se kayang go nna Moaforikaborwa. Tshikinyo ya NDP ya matseno a Molaotheo e tshwanetse go bokwa kwa dikokoanong tsotlhe tsa dikolo, e latelwa ke go opela pina ya bosetšhaba e e setseng e opelwa kwa dikolong, gape e tshwanetse go nna setlwaedi go ralala dikolo tsotlhe.
- b) Baša botlhe ba tshwanetse go itse Molaotheo le Molaotlhommo wa Ditshwanelo le go tshela ka mesola e e teng mo go yone. Molaotlhommo wa Maikarabelo o ikuela go baša go "amogela pitso ya maikarabelo a a tlang le ditshwanelo tse dintsi le dikgololesego tse ba di neilweng e le boswa jo bo tswang mo boineelong le mo pogong ya bao ba ba tlileng pele".
- c) Makgotla a dikemedi tsa Baithuti a tshwanetse go gatelela phetogo kwa dikolong le kwa ditheong tsa thuto e kgolwane go netefatsa gore ditheo tsa bona di tlhagisa le go dirisa ditogamaano go aga setso, maitsholo, le kharikhulamo tse di akaretsang tse di senang bosemorafe.
- d) Bobegakgang le batlhagisi ba tshwanetse go rotloetsa Aforikaborwa ya temokerasi e e senang bosemorafe, e e sa kgethololeng ka bong mo go begeng ga bona botlhe le go neelana ka sebaka se se lekaneng sa dikgang tse di tsamaisang pholo, kago ya setšhaba, le puisano.
- e) Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso le tshwanetse go tswela go dira gore dikao tsa bosetšhaba di nne teng kwa dikolong le kwa ditheong tsa thuto. Dikao tsa bosetšhaba di tshwanetse go bontshiwa mo dikagong tsa puso le fa go kgonegang teng mo ditlamong tsa poraefete, go tlotlomatsa mesola ya Aforikaborwa e e kopaneng.
- f) Lefapha la Metshameko, Botsweretshi, Setso le Boitapoloso le tshwanetse go tswela go maatlafatsa le go somarela manaane a a maikemisetso a ona e leng kago ya setšhaba le tshwaragano ya loago a a jaaka Meletlo ya bosetšhaba ya botaki le metshameko.

6.4.4 Tshegetsa baša ba Aforikaborwa go lwantsha mekgwa yotlhe ya kgethololo le bosemorafe.

- a) Lefapha la Metshameko, Botsweretshi le Setso, le ditheo tse di farologaneng tsa puso, pusoselegae, mekgatlho ya baagi le baša go dirisa Thulaganyo ya Bosetšhaba ya Tiro go lwantsha bosemorafe, kgethololo ya morafe, letlhoo la baditšhaba, le go se itshokelane go go amanang le tsona go akaretsa kgethololo ka mabaka a bong, le tirisodikgoka ya letlhoo la ba bong bosele.
- b) Dirisa matsholo a a lebesitseng mogopolo mo go tlhagiseng temoso ya mekgwa e e fetogang le maitsholo a a amanang le bosemorafe le letlhoo la baditšhaba. Tse di tshwanetse go akaretsa go itsise baša Thulaganyo ya Bosetšhaba ya Tiro go lwantsha bosemorafe, bosenyi jwa letlhoo, letlhoo la baditšhaba le mekgwa yotlhe ya go se itshokelane le Thibelo le twantsho ya Bosenyi le Molaotlhomo wa Puo ya Letlhoo le manaane a a amanang le tsona.
- c) Puso le balekane ba yona, go akaretsa lephata la kgwebo, go rotloetsa botsweretshi ka go tlamela matlotlo le tshegetso ya ICT go ba kgonisa go tlhola ditiro tse di rotloetsang kago ya setšhaba le go tlhola dibaka tsa dikganetsano.

6.4.5 Rotloetsa boeteledipele le boagi jo bo matlhagatlhaga gareng ga

- a) Tshegetsa tlhabololo ya boeteledipele jwa baša ka kamano gareng ga dipuso. Maloko otlhe a loago a tshwanetse go nna le maikarabelo a go tlhola tikologo e e siametseng tlhabololo ya lotso lo lo tlang lwa baeteledipele. Baša ba tshwanetse go tlamelwa ka ditšhono go ithuta le go tokafatsa bokgoni jwa boeteledipele. Go tshwanetse go nna le phesente e e totilweng ya kemedi ya baša mo dithulaganyo tse di dirang ditshwetso mo maemong otlhe a puso, baagi, le mo lephateng la poraefete. Barutegi ba baša ba tshwanetse go godisiwa le go tshegediwa.
- b) Dirisa didirisiwa tsa boitlhamelo, puisano, le ditherisano tsa setšhaba tse di tsamayang tse di jaaka GovChat, LetsChat le boitlhamedi jo bongwe jo bo tshwanang le tsona go batla dipono kgotsa dikgato tsa baša mo pusong di tshwanetse go nna tlamego. Dimmasepala di tshwanetse go dirisa baša ba selegae go dira patlisiso ya tiro ya setšhaba le go kgobokanya tshedimosetso ya diwate go tokafatsa thulaganyo le tlhabololo tsa mmasepala.
- c) Makgotla a dimmasepala a tla rotloetsa thuto ya baagi le go dirisa manaane a boitlhamelo ka ngwaga go ruta baša ka ga ditlamego tsa bona tsa boagi, le ditshwanelo le maikarabelo jaaka baagi. Se se ka diriwa ka tlhotlhwa tlase mo dialemoweng tsa setšhaba, boto ya phatlalatso ya tshedimosetso, bobegakgang jo bo gatisitsweng le ditsebe tsa bobegakgang jwa botsalano jwa mmasepala.
- d) Makgotla a segosi a tshwanetse go sireletsa le go somarela ditso ka go rotloetsa boipelo ka boitshupo jwa Seaforika, ka thotloetso ya kitso ya dilo tsa fa gae, dipuo, le ditiro.

6.4.6 Atolosa le go neelana ka didirisiwa tse di lekaneng tsa metshameko ya pateletso ya dikolo le setšhaba

- a) Puso e tshwanetse go netefatsa gore dibaka tsa setšhaba tsa metshameko le boitapoloso di lekane le go tlamelwa sentle go bontsi jwa baagi di teng.
- b) Baša ba tshwanetse go ikokoanya ka ditlhopho tsa setšhaba gore ba kgone go tswela go tshameka metshameko. Se se tla dira gore go nne bonolo go mekgatlho ya metshameko le puso go thusa ka didirisiwa fa go tlhokegang teng.
- c) Mafapha a Metshameko, Botsweretshi le Setso le Ditiro tsa Puso le Didirisiwa, a dira le dikgwebo le dimmasepala, a tshwanetse go tsenya manaane a mekgwatshelo e e matlhagatlhaga mo ditšhabeng go baša.

6.4.7 Dirisa 4IR go rotloetsa Tshwaragano ya Loago, le Kago ya setšhaba

- a) Atolosa kgoganyo le go netefatsa phitlhelelo ya mahala le/kgotsa e e kgonegang ya data.
- b) Tlamela phitlhelelo ya didirisiwa tsa lekhubu la maemo a a kwa godimo la mafaratlhatla bogolo kwa mafelomagaeng a a tshwanelweng a Aforikaborwa.
- c) Tshegetsa phitlhelelo ya baša ya tshedimosetso.

6.5. SEDIRISIWA SE SE NONOFIENG LE SE SE TSIBOGANG SA TLHABOLOLO YA BAŠA

Go tsamaelana le maitlhommo a NDP a go tlhola puso e e kgonang ka go dira tirelopuso porofesenale, mo lephateng la baša, go oketsa kitso mo lephateng la baša go akaretša go maatlafatsa ditheo tse di botlhokwa tse di reboelang baša ditirelo le go netefatsa gore batlhankedi ba tlhabololo ya baša jaaka batlamedi ba ba botlhokwa ba ditirelo ba neelwa bokgoni jo bo lekaneng le gore ba a kgona. Malebana le se, ditheo tse di latelang di botlhokwa mo go diriseng pholisi e:

- a) Lefapha la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole (DWYPD) ke motlhokomedi wa tlhabololo, kgokaganyo, tebelelo, le tlatlhobo ya pholisi. Maikarabelo a lona a mangwe a a botlhokwa a akaretša go tshwara patlisiso ya baša e e akaretsang e e botlhokwa, tshegetso, kakaretso, le therisano le tshegetso ya baamegi. Ka Lefapha le lekala la tlhabololo ya baša, Lefapha le tla tlhagisa letlhomiso le go tshegetsa thulaganyo e e tsibogang ya baša, tekanyetsokabo, tebelelo, tlatlhobo le thuno (YRPBMEA) go ralala maphata otlhe le dikarolo tsotlhe tsa loago go netefatsa tshwaragano e e bonolo le tsibogo e e gokaganeng mo tlhabololong ya baša. Kwa maamong a diporofense, tiro e e e teng/diragalang e tla diriwa ke Ditonakgolo di tshegediwa ke diyuniti tsa baša kwa Dikantorong tsa Ditonakgolo.
- b) Go ya pele, go na le diyuniti tsa baša go ralala maphata a mafapha mo dikarolong tsotlhe tsa puso. Di tlhomilwe go tlhagisa dipholisi/ditogamaano tse di totobetseng tsa lephata, akaretša tlhabololo ya baša mo dipholising tsa tsona le mo manaaneng, le go dira gore go akanngwe le go dirisa manaane le diporojeke tsa lephata. Mo maamong a selegae, go na le dikantoro tse di laetsweng ka maikarabelo a a tlhamaletseng a thebolo ya ditirelo go baša le go netefatsa gore di diriwa setlapele mo Dithulaganyong tse di Tshwaraganeng tsa Tlhabololo (diIDP). Dikantoro tsa selegae di tshwanetse go dira le mafapha a Tlhabololo ya Ikonomi ya Selegae (LED) go tshegetsa baša ka tshedimosetso le bokgoni jwa go tsibogela ditšhono tse di teng. Dithulaganyo tse tsotlhe di tla netefatsa tiriso e e atlegileng ya pholisi.
- c) Go tiisa tiriso ya ditsenogare tsa baša go ya pele, Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabololo ya Baša (NYDA), se tlhomilwe ka Molao No.54 wa 2008 wa Setheo sa Bosetšhaba sa Tlhabololo ya Baša. Go ya ka Molao, Setheo se laetswe go tsenya baša mo ikonomi, fa se ntse se rotloetsa dikgatlhego tsa bona. Se se botlhokwa go lemogiwa ke gore taolelo ya gajaaana ya NYDA e aname le go nna boima go e dirisa, bogolosegolo ka ntlha ya ditekanyetso tsa didirisiwa. Molao wa NYDA o a tlhabololwa go oketsa bokgoni jwa tiro le go atolosa phitlhelelo.
- d) Lekgotla la Baša ba Aforikaborwa (SAYC) le tlhomilwe mo Aforikaborwa ka 1997 go emela dikgatlhego tsa baša. SAYC e na le mefuta e mentsi ya mekgatlho ya maloko. E le nngwe ya mafelo a yona a tebelelo ke go netefatsa gore mekgatlho ya baša e nna le seabe mo dintlheng tsa loago ka kakaretso. Se se leng maleba ka pholisi e ke gore le fa seabe sa SAYS sa go nna "lentswe la baša" se amogelwa, mekgatlho o ga wa amogelwa semmuso mme o tswelela go lebana le dikgwetlho, go akaretša tlhalelo ya matlotlo le thulaganyo ya badiri. Mathata a a tlhobaetsa gonne a ama kokoanyo ya lephata la baša ka tlhamalalo thata. Ka jalo go botlhokwa go amogela SAYC semmuso jaaka lephata le legolo la baša mo Aforikaborwa. Dithulaganyo tsa lona tsa badiri le matlotlo le tsona di tshwanetse go maatlafadiwa go le kgonisa go dira taolelo ya lona ka nonofo. SAYC gape e solofetswe go maatlafatsa bokgoni jwa mekgatlho ya sona ya maloko go dira gore baša e nne baagi ba ba matlhagatlhaga.
- e) Setlhophla sa Tiro sa ga Poresidente (PYWG) se tlamela tebelelo ya sepolotiki mo tirisong ya NYP 2030. se eteletswe pele ke Poresidente gape ke monnasetulo wa sona, PYWG e dira jaaka sedirisiwa sa togamaano go rulaganya ka kopanelo le go bega tswelelopele. Se tsamaisa go rwala maikarabelo ga banna le seabe ba ba farologaneng ba baša. Se tsenelwa ke baamegi ba ba botlhokwa le baša go ralala puso, baagi, dikgweba, le baemedi ba badiri.
- f) Komiti ya Tiro ya Palamente ya Basadi, Baša Batho ba ba nang ke Bogole e tlamela tebelelo go NYDA jaaka setheo sa puso. E tswelela go rwesa baamegi maikarabelo a tlhabololo le maatlafatso ya baša.
- g) Mekgatlho e e seng ya Puso e e etelwapele ke baša le e e direlang baša e dira kwa ntle ga puso le go rebola ditirelo tsa tlhabololo ya baša ka tlhamalalo le e seng ka tlhamalalo. E dira boditšhaba, bosetšhaba, le selegae ka tse dingwe e le tsa setšhaba kgotsa tsa bodumedi. Pholisi e e amogela seabe se se botlhokwa sa mekgatlho e mo tlamelong ya ditirelo tsa tlhabololo ya baša.
- h) Boineelo jwa lephata la poraefete mo tlhabololong ya baša bo botlhokwa, bogolosegolo ka ntlha ya gore tlhabololo ya baša ke kgwetlho e kgolo mo lephateng. Lephatla la poraefete le tshwanetse go dira kakaretso ya baša mo ikonoming setlapele ka, sekai, go netefatsa tsibogo ya melawana ya BBBEE go baša le ka go tlhoma YRPBMEA. Thulaganyo e e kopanetsweng le tlamelo ya tirelo le lephata la poraefete e botlhokwa le yona. Lefapha la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole le tshwanetse go maatlafatsa go dira ga Thulaganyo/Foramo ya Tlhabololo ya Baša - thulaganyo e e gokaganyang ya tlhabololo ya baša e e tsenyeleditseng lephata la poraefete, lephata la puso le baamegi ba loago.
- i) Makala a merero ya baša a mekgatlho ya dinaga tse dintsi le yona e na le seabe se botlhokwa, kwa Ditšhabakopano, Kgolagano ya Aforika, BRICS, Bokwaledi jwa Kgwareanaditšhaba le Setšhaba sa Tlhabololo ya Borwa jwa Aforika.

Go botlhokwa go lemoga gore, go rebola ditirelo le manaane a a nang le kwutlalo, Aforikaborwa e tswelela go dirisa mokgwa wa yona o e o latelang wa dikarolo di le pedi mo tlhabololong ya baša, yona ke: go tsenyeletsa tlhabololo ya baša go ralala maphata a a farologaneng; le go tlamela maanane a a kgethegileng a a totileng baša le ditirelo. Se se tlhoka maiteko a a tshwaraganeng le a a gokaganeng go tswa go banna le seabe ba ba botlhokwa mo tlhabololong ya baša, jaaka karolo ya kitlano

ya loago, ka moo tlhoko ya go ntlafatsa dikamano gareng ga dipuso le gareng ga puso ya bosetšhaba, diporofense le ya selegae go netefatsa tshwaragano gareng ga maphata otlhe a puso gammogo le baša. Malebana le se, baša ba tshwanetse go nna teng mo thulaganyong le mo go direng ditshwetso, tlhola dikamano, le go lwantsha dikakanyo tse e seng nnete tse di ba supang e le "mathata a loago." Mo boemong jwa seo, tikologo e e kgonisang e e lebisang maatla a bona, tlhagisang boeteledipele jwa bona, le e e tsenyang dikakanyo tse dintšhwa tse di ba rotloetsang jaaka baagi ba ba matlhagatlhaga, ba ba kgonang go lwantsha mathata a loago le go dirisa ditšhono, di tshwanetse go tlhodiwa. Bolekane bo botlhokwa, le mekgwa ya thebolo ya tirelo e e netefatsang tshegetso ya setheo le go abelana mo go tlameng dipeeletso tse di popota mo manaaneng a baša jaaka go tlhokega go ralala loago.

Ditsenogare tse di Tshikintshweng

6.5.1 Maatlafatsa Ditheo tsa Baša le dithulaganyo go netefatsa nonofo le tsibogo

- Go tshwanetse go nna le bosenangbofitlha le go neelana ka didirisiwa tse di lekaneng tsa ditheo tsa tlhabololo ya baša, le ditekanyetso tse di maatla tsa go rwala maikarabelo tsa ka moo didirisiwa di dirisiwang ka teng kwa bofelong.
- DWYPD e tla tshegetsa le go tsenya ditsenogare go netefatsa kgokagano ya ditheo tse di farologaneng le go tlotsa go dira ka bongwe go rotloetsa kgokagano e e siameng ya manaane a tlhabololo ya baša le go tla karogano, tirosebedi, le tshenyo.
- Makala otlhe a puso a tshwanetse go akaretsa tlhabololo ya baša go ralala dipholisi le manaane a lephata go netefatsa tsibogo.
- Tlaa ka dikakanyo tsa manaane a tlhabololo a baša le diporojeke tse di tla dirisiwang ke puso, baagi, le maphata a kgwebo.
- Maatlafatsa lekala la Bosetšhaba la Tlhabololo ya Baša mo Lefapheng la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole ka dithulaganyo tsa badiri le matlotlo tse di lekaneng go dira tiro ya lona ya go lebelela tiriso ya pholisi ya tlhabololo ya baša ka nonofo.
- DWYPD e tshwanetse go itlhaganedisa le go konosetsa tlhabololo ya Molao wa Bosetšhaba wa Tlhabololo ya Baša.
- Maatlafatsa ditheo tsa tlhabololo ya baša le dithulaganyo kwa maamong a bosetšhaba, diporofense, le selegae. Tsona di tla akaretsa Foramo ya Bosetšhaba ya Tlhabololo ya Baša, Diforamo tsa Diporofense tsa Tlhabololo ya Baša, le Diforamo tsa Selegae tsa Tlhabololo ya Baša. Maikemisetso a diforamo tse ke go kopanya baamegi mo sebakeng sa tlhabololo ya baša ya thulaganyo e e nonofileng le e e kopanetseng, go ithuta, tshwaragano, le tthatlhobo gareng ga tse dingwe tse di botlhokwa.
- Puso e tshwanetse go tlhagisa ditekanyetso tse di arogantsweng ka bong, dingwaga, le bogole go ralala manaane otlhe a baša gore go moakanyetso wa ditsenogare tsa ditlhopho tse o ka ga bosupi.
- Maphata otlhe mo makaleng otlhe a puso a tshwanetse go tshegetsa tlhabololo ya baša ka go dirisa mafelo a a totilweng a baša mo diyuniting tsa baša.
- Letlhomiso la peomolao la tlhabololo ya baša mo Aforikaborwa (Molao wa Tlhabololo ya Baša) le tshwanetse go tlhagisiwa le go romelwa kwa Palamenteng gore le tsewe tsia.
- Tlhome le/kgotsa maatlafatsa Dipalamente tsa Baša.

6.5.2 Gokaganya thebolo ya tirelo go bona tlamelo e nang le kutlwalo e e kwa godimo ya tirelo

- Lefapha la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole le tshwanetse go gokaganya tlhabololo le tiriso ya palotlase ya ditlwaelo le dikaelo tsa tlhabololo ya baša, go netefatsa gore baša ba fitlhelela ditirelo tse di boleng le manaane go sa kgathalesege mafelo a bona.
- Ditogamaano tsa tlhabololo ya baša di tshwanetse go diriwa kwa maamong otlhe ke maphata otlhe a mararo a puso. Dimmasepala di tshwanetse go netefatsa tlhomo ya thulaganyo ya baša mo ditsweletsong tsa tsona, ka e le makala a puso a a gaufi thata le baša.
- DWYPD, COGTA le diOTP di tshwanetse go tshegetsa dimmasepala go tlhagisa ditogamaano tse di feletse, tse di rerisanetsweng tsa tlhabololo ya baša (tse di tsamaelanang le NYP 2030 le boammaaruri jwa selegae), tse di ka dirisiwang le go neelwa matlotlo ke Makgotla a Dimmasepala.
- Dimmasepala di tshwanetse go tlhome sedirisiwa sa diforamo tsa tlhabololo ya baša go gokaganya thebolo ya tirelo kwa maamong a selegae. Dikgotla tsa Segosi le tsona di tshwanetse go latela tsweletso eo gape go tlaleletsa di tshwanetse go netefatsa gore dintlha/mathata a a amang baša mo dikgotleng a segosi a kopanngwa le togamaano ya mmasepala ya tlhabololo ya baša.

- e) Dirisa moakanyetso wa kgaolo wa tlhabololo go netefatsa kutlwalo e e botoka ya dipholisi, ditogamaano le manaane a baša.
- f) Tsamaisa tlhomo ya ditherisano tsa maemo a a kwa godimo tsa tlhabololo ya baša tse di eteletsweng pele ke lephata la poraefete.

6.5.3 Tsamaisa temogo ya tiro ya tlhabololo ya baša jaaka porofesene

- a) Tsamaisa temogo ya tiro ya tlhabololo ya baša/tiro ya baša jaaka porofesene e e farologaneng.
- b) Tsamaisa temogo ya tlhabololo ya baša jaaka lephata le le kgethegileng la porofesene la maphata a a farologaneng.
- c) Tlhagisa malebana le se, go na le tlhoko ya go tlhagisa letlhomeso la peomolao mo tiros e e porofesene ya tlhabololo ya baša.
- d) Rotloetsa tlhabololo ya lephata la kitso go maatlafatsa tiro ya tlhabololo ya baša.
- e) Tlhomea mokgatlo wa porofesene go rotloetsa boitshupo jwa porofesene le go abelana ditiro tse di siameng.
- f) Tlhagisa dikaelo tsa yuniti ya tiro tse di amanang le tiro ya tlhabololo ya baša le go dirisa dithulaganyo tsa tetlelelo go baša ba badiri go ya ka maemo a bona a dikwalo tsa porofesene.
- g) Tlaa ka manaane a baša ka kutlwalo ya maikaelelo a a totobaditsweng.
- h) Tsamaisa temogo ya go ithuta pele jaaka karolo e kgolo ya go nna porofesene.
- i) Dirisa dithulaganyo tsa go bega ka maikaelelo a a siameng le go netefatsa go rwala maikarabelo.

7. MEKGWA YA TEBELELO LE TLHATHOBO

Tiriso ya Pholisi ya Bosetšhaba ya baša mo pakeng ya 2020-2030, e tla lebelelwa ka tsweliso ke Lefapha la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole, ka bolekaneng le maphata a a maleba le baamegi go ralala maemo otlhe. Lefapha le tla tlhagisa letlhomeso la Tebelelo le Tlhatlhobo (M&E) ka maemo a a kwa godimo a sentshwa, sephetho, le ditshupi tsa M&E mo dilong dingwe le dingwe tse di botlhokwa tsa pholisi. Letlhomeso le tla kaelwa ke letlhomeso la M&E le le rebotsweng ka 2018 la NYP 2020 le Letlhomeso la M&E ka Botlalo la Puso le Letlhomeso la Bosetšhaba la Tlhatlhobo ya Pholisi (NEPF) le le gatelelang boineelo jwa puso ya Aforikaborwa mo metheong e e akaretsang le tiriso e ralalang ya mekgwa e e farologaneng ya Tebelelo le Tlhatlhobo e e rotloetsang kakaretso (DPME, 2019:6). Letlhomeso le le tshikintsweng la M&E le tla tlamela ditshupi tse di totobetseng tse di lekanyetsegang le kgobokanyo ya tshedimosetso le dirisiwa go sala tiriso morago.

Letlhomeso le tla sala tiriso ya NYP morago ka maphata otlhe le batlamedi ba ba maleba ba tirelo go netefatsa gore katlego ga se ka ga tsenogare (sk. palo ya baamogelatshiamelo) fela, gape le lebisitse mogopolo) mo diphetho tsa tsenogare tsa pakagare le pakatelele (sk. ka moo matshelo a a fetogileng ka teng ka ntlha ya tsenogare ya pholisi). Go tla nna le tlholo ya tebelelo ya ka fa gare le tlhatlhobo ya koketso kitso ya baamegi botlhe ba ba botlhokwa le go dirisa baemedi. Tse di tla akaretsa go tota baša go nna beng ba diphetho tsa tsweliso ya tlhabololo ka bo nna teng mo tebeelong le mo tlhatlhobong, ka jalo go rotloetsa maikarabelo a go etelwa pele ke baša ka tebo ya ditshwanelo tsa botho jaaka di le botlhokwa mo tlhabololong. Maitemogelo a a tswang mo dintlheng tsa NYP tsa thetelelo ya tiriso go ya kwa tlhabololong ya thari le thebolo ya letlhomeso la M&E. Ditekanyetso tseo go samaganwa le tsona ka matlhagatlhaga go tla tshenyo ya didirisiwa le ditirelo tse di senyegileng. Thulaganyo ya inthanete ya taolo ya tshedimosetso le yone e a akanngwa go thusa go rotloetsa go nonofatsa pego le go tokafata go rwala maikarabelo.

Go ya pele, Togamaano e e Tshwaraganeng ya Tlhabololo ya Baša (IYDS) e tla tlhagisiwa ke Setheo sa Bosetšhaba sa tlhabololo ya Baša go simolola tiriso ya pholisi ya baša. Bogolo, tlhatlhobo ya motheo e e ikemetseng ya tiriso ya pholisi e tla tshwarwa ka 2025, go itsise tse e tla nnang ditlhabololo mo IYDS, fa tlhatlhobo e e feletseng e e ikemetseng kwa bofelong e tla tshwarwa go sekaseka kutlwalo yotlhe ya pholisi le melemo e e tla bonwang ke baša, lephata la baša le loago ka kakaretso. Baša ba tla rotloediwa go nna teng mo YRPBMEA jaaka badirisi/baamogedi ba tirelo/baamogelatshiamelo.

8. BOKHUTLO

Dithuto tše di tšwelelago go tšwa tšhomišong ya Pholisi ya Bosetšhaba ya Bafsa ya 2020 di bontšhitše gore go na le tlhokega ya go arabela dinyakwa tše di šarakanego, tše di oketšegago gape tše di fetogago tša bafsa. Dikarabelo tše di swanetše go šomišwa ka mokgwa woo o akgofilego gape o swaraganego go lebeletšwe gore bofsa ke legato le bohlokwa la tlhabologo, gape bafsa ka moka ba swanelwa ke go maatlafatšwa gore ba kgone go fetogela bogolong ntle le mathata. Nepo ya Pholisi ya Bosetšhaba ya 2030 ke go swaragana le ditlhohlo tše di itemogelwago ke bafsa ba Afrika Borwa, le go hlola tikologo yeo e tlogo ba kgontšha go fihlelela bokgoni bja bona. Ka gona, go ba le tlhako ya tekolo le tshekatsheko ya go šala morago tšhomišo ya diphetho tša pholisi ya bafsa le le tšweletšo ke kgato ya pele ye bohlokwa. NYP 2030 e ikemišeditše go ba le mananeo a tlhabollo ya bafsa ao a ikarabelago go ditlhohlo tše di itemogelwago ke bafsa ba Afrika Borwa ka IYDS go kgontšha bafsa go ba le khuetšo le go rwala maikarabelo a bokamoso bja bona.

Pholisi ye ya bafsa e tšweletšwa mo nakong ya Phetogo ya Bone ya Diintasteri (4IR). Ka gona, go akgofiša ditšhišinyo tše bohlokwa tša pholisi, ditekanyetšo tše di šišintšwego di akaretša thuto ya boleng le phetolo ya bokgoni, go kgathatema go tša ekonomi, maiteko a go kaonafatša go thwalwa mošomong mo ekonomi, boitekanelo bjo bo kaonafetšego bja monagano le mmele ga mmogo le mekgahlo yeo e šomago botse ya tlhabaollo ya bafsa. Tše ka moka di swanetše go thekgwa ka kgonthe, ka go abelana ka didirišwa tše di lekanego le maiteko ao a kopantšwego ao peleng a bego a šitiša katlego. Go amogelwa ka botlalo gore didirišwa ga se tša lekana, le gore mmušo o swanetše go swaragana le ditšhišinyo tša pholisi tše di phenkgišano, le ge go le bjalo peeletšo mo bafse ke peeletšo mo tlhabologong ye kgolo ya setšhaba sa Afrika Borwa. Tšhomišo ya ditsenogare tše mo mengwageng ye lesome yeo e tlogo go tla re batametša go Afrika Borwa yeo go yona bafsa le ditheo tše di šomelago ba fihlelelago bokgoni bja bona ka botlalo mo dikarolong ka moka tša seleago, ekonomi le sepolitiki, gape ya go lemoga le go tšweletša maikarabelo a bona go aga bophelo bjo bokaone go bohle.

9. DIKAELO

Kgolagano ya Aforika. 2006. Tšhata ya Aforika ya Baša. Addis Ababa: Kgolagano ya Aforika.

Butler-Adam J. 2018. The Fourth Industrial Revolution and education. S Afr J Sci. 2018; 114(5/6), Art. #a0271, 1 tsebe. <http://dx.doi.org/10.17159/sajs.2018/a0271>.

De Lannoy, A., Graham, L., Patel, L. & Leibbrandt, M. 2008. Ke eng se se tlhotlheletsang botlhokatiro jwa baša gape ke ditsenogare dife tse di thusang? A Systematic Overview of the Evidence and a Theory of Change. Setheo sa Tlhabololo ya Loago mo Aforika, Unibesithi ya Johannesburg (UJ). Available: <https://www.uj.ac.za/faculties/humanities/csda/Documents/Youth%20Unemployment%20report%20FINAL%20interactive.pdf> [January 2020].

Lefapha la Botsweretshi le Setso. 2017. Ditekanyetso tsa Tshegelo ya Bosetšhaba tsa 2017: Botsweretshi le Setso. <http://www.treasury.gov.za/documents/national%20budget/2017/ene/Vote%2037%20Arts%20and%20Culture.pdf>

Lefapha la Thuto e Kgolwane & Katiso. (2018). Dipalopalo tsa Thuto le Katiso Morago ga Sekolo mo Aforikaborwa: 2016. Pretoria: Lefapha la Thuto e Kgolwane & Katiso.

Lefapha la Thulaganyo Tebelelo le Tlhatlhobo (DPME), 2019. Letlhomese la Pholisi ya Bosetšhaba ya Tlhatlhobo (NEPF): A re godiseng Aforikaborwa mmogo.

Lefapha la Thulaganyo Tebelelo le Tlhatlhobo (DPME), 2019. Towards a 25 Year Review. Accessed on <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review>

Lefapha la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole [DWYPD]. (2020). Thulaganyo ya Bosetšhaba ya Togamaano ka ga Tshotlakako e e ka ga Bong le polao ya basadi. Lefapha la Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole. Rephaboliki ya Aforikaborwa.

Hlagala, R.B. 2012. Tlhagelelo le maemo a isago a Tiro ya Baša: Diponalo tsa Badiri ba Tireloloago mo Aforikaborwa. PhD Thesis submitted to Faculty of Humanities Department of Social Work and Criminology at the University of Pretoria. Pretoria.

Nyeck, S.N., Shepherd, D., Sehoole, J., Ngcobozi, L & Conron, K.J. 2019. The economic cost of LGBT stigma and discrimination in South Africa. UCLA, School of Law, Williams Institute, Los Angeles

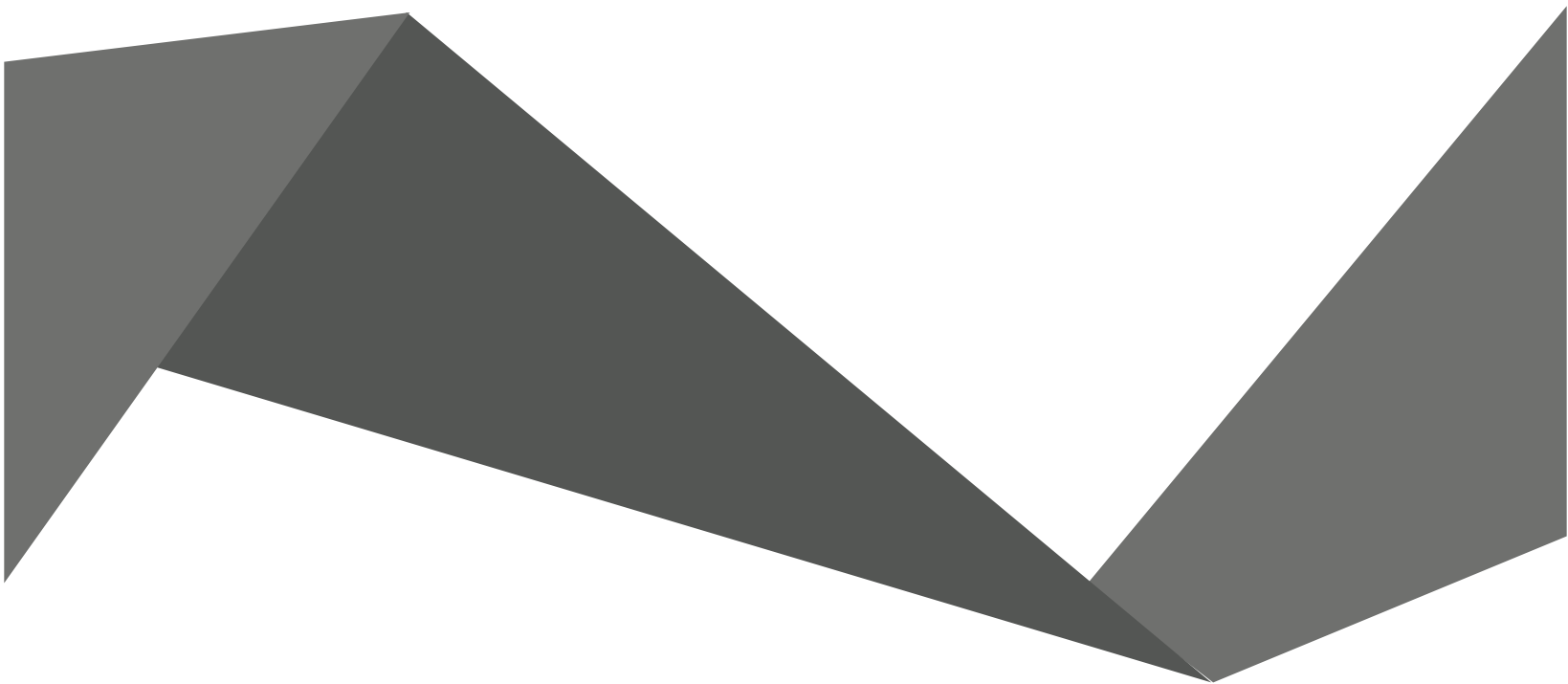
Lefapha la Botsweretshi le Setso. 2017. Revised White Paper on Arts and Culture (Third Edition). Lefapha la Botsweretshi le Setso, Aforikaborwa. Pretoria.

Dipalopalo tsa Aforikaborwa. 2018. Loso le ditlholo tsa loso mo Aforikaborwa, 2016, Diphithelelo tsa temoso ya loso

Dipalopalo tsa Aforikaborwa. 2019. Quarterly Labour Force Survey: Quarter 1 2019, P0211. Pretoria. <http://www.statssa.gov.za/publications/P0211/P02111stQuarter2019.pdf>

UNFPA. 2020. Basima le Baša le le Bolwetse jwa Mogare wa Corona (COVID-19). <https://www.unfpa.org/resources/adolescents-and-young-people-coronavirus-disease-covid-19#> [2020, June 5]

Foramo ya Lefatshe ya Ikonomi (WEF), 2017. How can Creative Industries benefit from Blockchain? <https://www.weforum.org/agenda/2017/07/how-can-creative-industries-benefit-from-blockchain/> [27 February, 2020]

#NYP2030

#YouthPower

#DecadeForPositiveYouthDevelopment